ઉપનામ પ્રાપ્ત થયું છે. તેમાંના એક તે શ્રી **ચીમનભાઈ સંઘવી** પિતાશ્રી **ખીમચંદભાઈ**, માતુશ્રી **ઉમેદકોરબેન.**

શાંત અને સરળ પ્રકૃતિને લીધે બાલ્યકાળથી જ સૌને પ્રિય થઈ પડયા. બાળપણથી જ ધર્મમાં આસક્તિ પણ ખૂબ વ્યાખ્યાનશ્રવણ અને સંતપુરૂષોનો સમાગમ તો કાયમનો જ. આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં એમના લઘુબંધુશ્રી **ચુનીભાઈ** પણ સાથે જ હોય. રામ-લક્ષ્મણ જેવા પ્રેમથી રહેતી એ બંધવ-બેલડી સૌના મન જીતી લેતી.

સોનામાં સુગંધ ભળે તે પ્રમાણે શ્રી ચીમનભાઈને ધર્મપરાયણ સુશીલ અને સંસ્કારી **કમળાદેવી** નામે ધર્મપત્ની મળ્યાં. જેને જેવું જોઈએ તેવું મળી ગયું પછી પૂછવું જ શું ! ધર્મમાં તલ્લીનતા વધતી જ ગઈ. વ્યાપાર કરે પણ નીતિને લગીરે અળગી કરવાની વાત નહિ. સચ્ચાઈથી જ મળે તેમાં સંતોષ. નીતિ છોડવી નહી અને અનીતિ આચરવી નહીં એ સિદ્ધાન્તથી આગળ વધતા વધતાં સારાયે વેપારી

આશ્રમમાં ગામમાં અને ગામેગામમાં પોતાની ઉજ્જ્વળ વધારી અને મારી
મેલી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી.

જૈનેતર લોકોને ધર્મમાર્ગે વાળી ભક્તિનું આપું જાણી પોતાને
મગ્ન ઉદ્યમવંત રહેતા તેઓશ્રીએ માને હોંશથી મનનો જય કર્યો
કાર્તિસ્નાત્ર વગેરે અનેકવિધ અનુષ્ઠાનો પણ કરાવ્યા.

તે ઉપરાંત અનન્ય ઉપકારી પ્રભુ આશ્રમના અગ્ન્ય પુરતો
સુવ્યવસ્થિત રીતે મકાન તથા પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી મહારાજ સાહેબના
જ્ઞાન-ધ્યાન માટે ઉપયોગી થાય તે હેતુથી શાપીપુરા મંદિરોક પર
આવેલી પોતાની વિશાળ જમીન શ્રી વિજય નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરિ
જ્ઞાનમંદિર ટ્રસ્ટને સુપ્રત કરી. આજે પણ એ જગ્યા ઉપર જ્ઞાનમંદિરની
ભવ્ય ઈમારત તેમને આપેલા દાનની સાક્ષી પુરતી ઉભી છે.

દાનની સાથે ધાર્મિક ક્રિયામાં રુચિ પણ એટલી જ. રોજ ઉભય
ટાઈમ પ્રતિક્રમણ, સામાયિક, ગુરુપૂજન, દેવપૂજન, પર્વતિથિએ પૌષધ
વગેરે સાથે જ. મહામંગળકારી ઉપધાન તપની આરાધના પણ કરી.

આ બધા ધાર્મિક સંસ્કારો પોતાના સંતાનોમાં પણ ઉતરે એની સતત કાળજી રાખતા, અને હિતશિક્ષા આપતા કે 'ભલા, અનંત પુણ્યની રાશિએ મળેલ મોંઘેરો માનવભવ સ્હેજમાં વેડફાઇ ન જાય તેનું સતત ધ્યાન રાખજો. હાથમાં આવેલું ચિંતામણિ કાંકરાની સાટે વેચાઈ ન જાય તેની ખૂબ ખૂબ કાળજી રાખજો. મેળવેલું ભોગવવામાં મહત્તા નથી પણ મેળવેલું છોડવામાં મહત્તા છે." આવા સુસંસ્કારને પરિણામે જ તેમના બે પુત્રો નામે **સુરવિંદચંદ** તથા **અમરચંદ** ભરયુવાનીમાં વૈરાગ્યવાસિત બની પ્રભુ વીરના માર્ગે સંચર્યાં, હાલમાં પણ તેઓ અનુક્રમે પ. પૂ. પં. શ્રી **ચંદ્રોદયવિજયજી ગણિવર** તથા પ. પૂ. શ્રી **અશોકચંદ્રવિજયજી**ના નામે તેમના પરમ ઉપકારી આચાર્યદેવ **શ્રી કસ્તૂરસૂરિશ્વરજી** મહારાજની છત્રછાયામાં રહી કેટલાંયે જીવોને ઉપકાર કરતા વિચરી રહ્યા છે.

સંયમી બનેલા બંને પુત્રોની ઉન્નતિ જોઇ શ્રી ચીમનભાઈ આનંદ અનુભવવા લાગ્યા અને પોતાના જીવનને ધન્ય માનવા લાગ્યા.

પણ રોજ મનમાં વિચારતા કે "આ તો પ્રભુનું લોકોત્તર શાસન. જે પુણ્ય કરે તે પુણ્યના ફળ ભોગવે. પાપ કરે તે પાપના વિપાક ભોગવે. જે કરે તે ભોગવે. અહીં કોઈનો હવાલો ચાલે નહીં. પુત્રોએ સંયમ લઈ જીવન ધન્ય બનાવ્યું પણ તેમાં મારા આત્માનું શું ? મારે મારા આત્માનો ઉત્કર્ષ સાધવો હોય તો મારે જ મહેનત કરવી રહી."

આ વિચારનું સતત ચિંતન ચાલુ જ રહેતું. તેવામાં સંયમી બનેલા બંને પુત્રોએ પણ પિતાને સંયમ માર્ગે સંચરવા પ્રેરણા કરી. વિચારને વેગ મળી ગયો અને સંયમ માર્ગે જવા કુટુંબીજનોની અનુમતિ મેળવી લીધી.

પોતાના ઘર દહેરાસરજીમાં પંચાન્હિકા મહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો. એમના એ ગૃહત્યાગનું દશ્ય આજે પણ આંખ આગળ તરવરતું રહે છે. લક્ષ્મણ જેવો લઘુ બંધુ, લાડકોડથી ઉછારેલા ચાર છોકરાંઓ કે તેના પરિવારની માયા મુકતાં જરાપણ ઉચાટ નહી. ભર્યાં ભર્યાં કુટુંબીજનોની અશ્રુભીની આંખો જોવા છતાં જનારની આંખના ખૂણામાં

આ તો ભાડાનું ઘર છે તેને બદલી બીજા ઘરમાં જવાનું છે તેમાં ઉચાટ શે કરવો? શરીરનો ધર્મ શરીર બજાવે મારે મારો ધર્મ બજાવવો જ રહ્યો. મારા જ કરેલા મારે ભોગવવાના છે તેમાં વલોપાત શા કરવા! જીવનમાં કરવા જેવું કરી લીધું છે અહીં રહીશું તો સંયમ સાધનાનો આનંદ છે. જઈશું તો જીવનના ઉત્કર્ષનું મંગળ છે

મૃત્યુશય્યા પર પોઢેલા તે મહાત્મા અપાર વેદનાની વચ્ચે પણ હસતા મુખે જીવતા જીવે ચામડી ઉતારવા દેનાર સ્કંદકમુનિ, કે પછી મુંડિત મસ્તક પર ધગધગતા અંગારાની જ્વાળાને શાંતિથી સમભાવે સહન કરતા ગજસુકમાળને યાદ કરી નત મસ્તકે લાખ લાખ વંદન કરી લેતા અને પોતાની યાતનાને ભૂલી જતા અને મૃત્યુને આહ્વાન આપતા જોવા આવનાર દરેક જીવ મહાત્માની મૃત્યુ સામેની લડત જોઈ ઓહો થઈ જતા અને બોલી ઉઠતા "વાહ, ભાઈ વાહ," મરણ તો ઘણાં યે દીઠા પણ આમના જેટલી સમતા કે પ્રભુભક્તિમાં લીનતા તો ભાગ્યે જ દીઠી. પારાવાર અસાતાની વચ્ચે અપાર સમતાનો અનુભવ કરનાર જોગી તમને હમારા લાખ લાખ વંદન. મહાત્મા તમારા સંયમની અનુમોદના માટે

હમે સામુદાયિક રીતે ૧૦૦૦૦૦ સ્વાધ્યાય, ૧૪,૦૦૦ સામાયિક, ૪૫૦ એકાસણા, ૮૦૦ બેસણા, ૩૦૦ આયંબિલ ૫૦ ઉપવાસનો તપ કરશું તથા ૧૪૦૦૦ રૂપીયાનો સદ્‌માર્ગે વ્યય કરશું."

"ભગવાન શ્રી સીમંધર સ્વામી પાસે મારો વાસ હોજો, દુનિયાના પ્રત્યેક જીવોને હું ખમાવું છું. સર્વ જીવો મને ક્ષમા આપો." એ ભાવના ભાવતાં ભાવતાં સંવત ૨૦૨૧ના મહા વદ ૧૧ની સમીસાંજે પોતાની રોજીંદી ક્રિયાઓ સંપૂર્ણ કરી નમસ્કાર મહામંત્રનું સ્મરણ કરતાં કરતાં મુનિશ્રીએ છેલ્લો શ્વાસ લીધો. જગતે એક મહાત્મા ખોયો. મહાત્માએ મુક્તિનો મંગળ માર્ગ જોયો.

કાળધર્મના સમાચાર વાયુવેગે પ્રસરી ગયા, સુરતનું એમનું આખું યે સંસારી કુટુંબ તો હાજર હતું જ, બીજા પણ સુરતના આગેવાન ગૃહસ્થો આવી પહોંચ્યા. ગામમાંથી દર્શન કરવા લોકો ઉમટવા લાગ્યા.

બીજે દિવસે રવિવારે ભવ્ય સ્મશાનયાત્રા નીકળી સૌથી આગળ અનાજ તથા પૈસા વ્હેંચતી ગાડી, પાછળ બેંડ, પછી સ્મશાનયાત્રામાં જોડાયેલા [illegible] હજારો ભાવિકો, ભજનમંડળી, એની

પાછળ જરિયાન શિબિકામાં પધરાવેલો મુનિશ્રીનો તેજસ્વી દેહ, પાછળ ભક્તિઘેલી શ્રાવિકાઓનો સમૂહ. જોનારા જોઈને ધરાય જ નહી એવી હતી એ સ્મશાનયાત્રા. સહુ કહેતા કે સ્થંભનીર્થમાં આના જેવી સ્મશાનયાત્રા છેલ્લા કેટલાયે વર્ષોમાં જોઇ નથી.

હજારો આંખોથી જોવાતી એ સ્મશાનયાત્રા શહેરના મુખ્ય માર્ગોથી આગળને આગળ વધતી ચાલી હજારો હૈયા યોગીને વંદન કરી રહ્યા. "ધન્ય યોગી, ધન્ય તારી સાધના, ધન્ય તારી જીંદગાની, ધન્ય તારું મૃત્યુ." સહુના જીભે એક જ વાત હતી અને હૈયામાં એક જ કોડ હતા. કે મોત આવે તો એમના જેવું આવે.

મુખ્યમાર્ગોએ ફરી સ્મશાનયાત્રા દરિયા કિનારે પહોંચી. સર્વત્ર સોપો પડી ગયા હતો. હજારોની હાજરી વચ્ચે તેમના સંસારી કુટુંબીજનોએ બાવનાચંદનથી અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. સર્વની આંખો ભીની હતી, જ્યારે જનારની આંખો મુક્તિના આનંદથી હસી રહી હતી.

ધન્ય જીવન!
ધન્ય મૃત્યુ!!

સમર્થ વ્યાખ્યાનકાર

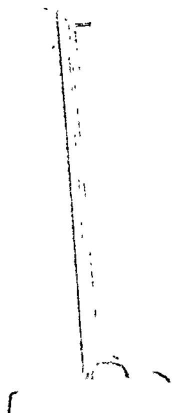
પ. પૂ. પં. ચંદ્રોદય વિજયજી ગણિ

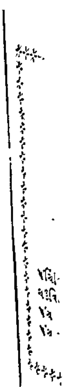

પરમ વિનયી

પ. પૂ. અશોકચંદ્ર વિજયજી મ.

। ॐ ह्रीं अर्हं नमः ।

નવકાર

નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં,
નમો આયરિયાણં, નમો ઉવજ્ઝાયાણં,
નમો લોએ સવ્વ સાહૂણં,
એસો પંચનમુક્કારો, સવ્વપાવપ્પણાસણો,
મંગલાણં ચ સવ્વેસિં, પઢમં હવઈ મંગલમ્ ॥

પંચિંદિય

પંચિંદિય સંવરણો, તહ નવવિહ બંભચેર ગુત્તીધરો;
ચઉવિહ કસાય મુક્કો ઇઅ અટ્ઠારસ ગુણેહિં સંજુત્તો. ॥૧॥
પંચ મહવ્વય જુત્તો, પંચવિહાયારપાલણસમત્થો;
પંચ સમિઓ તિગુત્તો, છત્તીસ ગુણો ગુરૂ મજ્ઝ. ॥૨॥

સ્તુતિઓ

પૂર્ણાનન્દમયં મહોદયમયં, કૈવલ્ય ચિદ્દૃઙ્મયં,
રૂપાતીતમયં સ્વરૂપરમણં, સ્વાભાવિકીશ્રીમયમ્;
જ્ઞાનોદ્યોતમયં, કૃપારસમયં, સ્યાદ્વાદ વિદ્યાલયં,
શ્રીસિદ્ધાચલતીર્થરાજમનિશં, વન્દેઽહમાદીશ્વરમ્. ૧

શ્રીતીર્થરાજ વિમલાચલ નિત્ય વંદો,
દેખી સદા નયનથી જેમ પૂર્ણચંદો,
પૂજે મળી સુરવરો નરનાથ જેને,
ધારી સદા ચરણ લંછનમાંહિ તેને. ૨

મોટું જગતમાં વિમલગિરિ, તીર્થ સોહે શાશ્વતું,
કલિકાલમાં પણ એજ તીરથ, જગતમાંહિ ગાજતું;
અણુસણ કરી મુનિવર અનંતા, સિદ્ધિપદ જ્યાં પામતા,
તે સિદ્ધગિરિ તીર્થને, પ્રણમું સદા રાજી થતા. ૩

[illegible]

•

દુહા

પુંડરીકગિરિ મહિમા, આગમમાં પ્રસિદ્ધ.
વિમલાચલ ભેટી લહીએ, અવિચળ રિદ્ધ.
પંચમી ગતિ પહોંચ્યા, મુનિવર કોડાકોડ.
એણે તીરથે આવી, કર્મ વિપાક વિછોડ. ૧

भवजलनिधिपोतः, सर्वसंपत्ति हेतुः,
स भवतु सततं वः, श्रेयसे शांतिनाथः श्रेयसे पार्श्वनाथः

ભવજલનિધિપોતઃ, સર્વસંપત્તિ હેતુઃ,
સ ભવતુ સતતં વઃ, શ્રેયસે શાંતિનાથઃ શ્રેયસે પાર્શ્વનાથઃ

ચૈત્યવંદન

શ્રીશત્રુંજય સિદ્ધક્ષેત્ર, દીઠે દુર્ગતિ વારે;
ભાવ ધરીને જે ચઢે, તેને ભવપાર ઉતારે. ૧
અનંતસિદ્ધનો એહ ઠામ, સકલ તીર્થનો રાય;
પૂરવનવાણું રિખવદેવ, જ્યાં ઠવિયા પ્રભુ પાય. ૨
સુરજકુંડ સોહામણો, કવડજક્ષઅભિરામ,
નાભિરાયા કુલમંડણો, જિનવર કરૂં પ્રણામ. ૩

*

સ્તવન

સિદ્ધાચળગિરિ ભેટ્યા રે ધન્ય ભાગ્ય હમારા, એ ગિરિવરનો મહિમા મોટો, કહેતા ન આવે પાર; રાયણ રૂખ સમોસર્યા સ્વામી,

પૂર્વ નવાણું વારારે ધન્ય. ૧ મૂળનાયક થી આદિજિનેશ્વર, ચૌમુખ પ્રતિમા ચાર; અષ્ટ દ્રવ્યશું પૂજો ભાવે, સમકિત મૂલ આધારારે ધન્ય. ॥૨॥ ભાવ ભક્તિશું પ્રભુ ગુણ ગાતાં, અપના જન્મ સુધારા, યાત્રા કરી ભવિજન શુભ ભાવે, નરક તિર્યંચ ગતિ વારા રે. ધન્ય. ॥૩॥ દૂર દેશાંતરથી હું આવ્યો, શ્રવણે સુણી ગુણ તોરા; પતિત-ઉદ્ધારણ બિરૂદ તમારૂં, એ તીરથ જગ સારારે. ધન્ય. ॥૪॥ સંવત અઢાર ત્યાશી માસ અષાઢા, વદિ આઠમ ભોમવારા; પ્રભુજી કેચરણ પ્રતાપકે સંઘમે, ખિમારતન પ્રભુ પ્યારારે. ધન્ય. ॥૫॥

*

થોય

પુંડરિકગિરિ મહિમા, આગમમાં પ્રસિદ્ધ.
વિમલાચલ ભેટી લહીએ, અવિચલ રિદ્ધ;
પંચમી ગતિ પહોંચ્યા, મુનિવર કોડાકોડ,
એણે તીરથે આવી, કર્મ વિપાક વિછોડ. ૧

ભવજલનિધિપોતઃ, સર્વસંપત્તિ હેતુઃ,
સ ભવતુ સતતં વઃ, શ્રેયસે શાંતિનાથઃ શ્રેયસે પાર્શ્વનાથઃ.

ચૈત્યવંદન

શ્રીશત્રુંજય સિદ્ધક્ષેત્ર, દીઠે દુર્ગતિ વારે;
ભાવ ધરીને જે ચઢે, તેને ભવપાર ઉતારે. ૧
અનંતસિદ્ધનો એહ ઠામ, સકલ તીર્થનો રાય;
પૂરવનવાણું રિખવદેવ, જ્યાં ઠવિયા પ્રભુ પાય. ૨
સુરજકુંડ સોહામણો, કવડજક્ષઅભિરામ,
નાભિરાયા કુલમંડણો, જિનવર કરૂં પ્રણામ. ૩

*

સ્તવન

સિદ્ધાચળગિરિ ભેટ્યા રે ધન્ય ભાગ્ય હમારા, એ ગિરિવરનો મહિમા મોટો, કહેતા ન આવે પાર; રાયણ રૂખ સમોસર્યા સ્વામી,

પૂર્વ નવાણું વારારે ધન્ય. ૧ મૂળનાયક શ્રી આદિજિનેશ્વર, ચૌમુખ પ્રતિમા ચાર; અષ્ટ દ્રવ્યશું પૂજો ભાવે, સમકિત મૂલ આધારારે ધન્ય. ॥૨॥ ભાવ ભક્તિશું પ્રભુ ગુણ ગાતાં, અપના જન્મ સુધારા, યાત્રા કરી ભવિજન શુભ ભાવે, નરક તિર્યંચ ગતિ વારા રે. ધન્ય. ॥૩॥ દૂર દેશાંતરથી હું આવ્યો, શ્રવણે સુણી ગુણ તોરા; પતિત-ઉદ્ધારણ બિરૂદ તમારૂં, એ તીરથ જગ સારારે. ધન્ય. ॥૪॥ સંવત અઢાર ત્યાસી માસ અષાઢો, વદિ આઠમ ભોમવારા; પ્રભુજી કે ચરણ પ્રતાપકે સંઘમે, ખિમારતન પ્રભુ પ્યારારે. ધન્ય. ॥૫॥

*

થોય

પુંડરિકગિરિ મહિમા, આગમમાં પ્રસિદ્ધ.
વિમલાચલ ભેટી લહીએ, અવિચલ રિદ્ધ;
પંચમી ગતિ પહોંચ્યા, મુનિવર કોડાકોડ,
એણે તીરથે આવી, કર્મ વિપાક વિછોડ. ૧

શ્રી શાંતિનાથજી ચૈત્યવંદન (૧)

શાંતિજિનેશ્વર સોલમા, અચિરાસુત વંદો;
વિશ્વસેન કુળ નભોમણિ, ભવિજન સુખકંદો. ૧
મૃગલંછન જિન આઉખું, લાખ વરસ પ્રમાણ,
હત્થિણાઉર નયરી ધણી, પ્રભુજી ગુણમણિ ખાણ. ૨
ચાલીશ ધનુષની દેહડીએ, સમચઉરસ સંઠાણ;
વદનપદ્મ જ્યું ચંદલો, દીઠે પરમ કલ્યાણ. ૩

(૨)

જય જય શાંતિ જિણંદ દેવ, હત્થિણાઉર સ્વામી
વિશ્વસેન કુળચંદ સમ, પ્રભુ અંતર જામી ૧
અચિરા ઉર સર હંસલો, જિનવર જયકારી;
મારી રોગ નિવારકે, કીર્તિ, વિસ્તારી. ૨
સોળમા જિનવર પ્રણમીએ, નિત્ય ઉઠી નામી શીશ
સુરનર ભૂપ પ્રસન્ન મન, નમતાં વાધે જગીશ. ૩

શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનું સ્તવન

શાંતિજિનેશ્વર સાહિબારે, શાંતિ તણા દાતાર,
અંતરજામી છો માહરા રે, આતમના આધાર....શાંતિ
ચિત્ત ચાહે પ્રભુ ચાકરી રે, મન ચાહે મળવાને કાજ,
નયન ચાહે પ્રભુ નિરખવા રે, દ્યો દરિસણ મહારાજ...શાંતિ
પલક ન વિસરો મનથકી રે, જેમ મોરા મન મેહ,
એક પખો કેમ રાખીયે રે, રાજ કપટનો નેહ. શાંતિ
નેહ નજર નિહાળતા રે, વાધે બમણો વાન,
અખૂટ ખજાનો પ્રભુ તાહરો રે, દીજીએ વાંછિત દાન ...શાંતિ
આશ કરે જે કોઈ આપણી રે, નવી મૂકીએ નિરાશ,
સેવક જાણીને આપણો રે, દીજીએ તાસ દિલાસ ...શાંતિ
દાયકને દેતા થકાં રે, ઘણું નવિ લાગે વાર,
કાજ સરે નિજ દાસનાં રે, એ મોટો ઉપકાર....શાંતિ
એવું જાણીને જગધણી રે, દિલમાં ધરજો પ્યાર,
રૂપવિજય કવિરાયનો રે મોહન જય જયકાર....શાંતિ

શ્રી શાંતિનાથની થોય

શાંતિ સુહંકર સાહિબો, સંયમ અવધારે,
સુમિત્રને ઘેર પારણું, ભવપાર ઉતારે;
વિચરંતા અવનીતલે, તપ ઉગ્ર વિહારે,
જ્ઞાન-ધ્યાન એક તાનથી, તિર્યંચને તારે. ૧

શ્રી શાંતિનાથની થોય

વંદો જિન શાંતિ જાસ સોવન કાંતિ
ટાળે ભવભ્રાંતિ, મોહ મિથ્યાત્વ શાંતિ
દ્રવ્ય ભાવ અરિપાંતિ તાસ કરતા નિકાંતિ
ધરતા મન ખાંતિ શોક સંતાપ વાંતિ,

દુઃખી થાય છે. જેમ કોઈ ઘણા ઉપવાસ કરી બેસે છે અને પાછળથી પીડા વડે દુઃખી થઈ રોગીની જેમ કાળ ગુમાવે છે, ધર્મસાધન કરતો નથી;....ઉપવાસ કરીને વળી રમવા લાગી જાય છે; કેટલાક પાપી જુગાર વગેરે કુવ્યસનોમાં લાગી જાય છે અથવા સૂઈ રહેવા ઇચ્છે છે. એ એમ જાણે છે કે કોઈપણ પ્રકારે કાળ પૂરો કરવો.... ધારણાં-પારણાંના ભોજનમાં અતિ લોભી થઈ ગરિષ્ઠાદિ ભોજન કરે છે, ઉતાવળ પણ ઘણી કરે છે.[1]"

વસ્તુતઃ જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની જીવ આત્માના આશ્રયે શુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરતા થકા નિરંતર ઇચ્છાઓનો અભાવ કર્યે જાય છે, તે જ તપ છે–અને એનાથી જ નિર્જરા થાય છે. એની સાથે થવાવાળી ભોજનાદિના ત્યાગરૂપ ક્રિયાઓ અને વિકલ્પરૂપ શુભભાવોને પણ વ્યવહારથી તપ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તે ઉપચારમાત્ર છે.

મોક્ષ તત્ત્વ

મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ સમસ્ત વિકારો, દુઃખો, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો અને દેહાદિક નોકર્મોથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત થવું એ જ મોક્ષ છે. એ પણ બે પ્રકારનો છે—દ્રવ્યમોક્ષ અને ભાવમોક્ષ. આત્માના [illegible] ભાવ, કર્મબંધન અને મોહ-રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારી ભાવોથી [illegible] મુક્ત થવામાં હેતુ છે, તે ભાવ ભાવમોક્ષ છે અર્થાત [illegible] પૂર્ણ વિકાસ, પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાયનું પ્રગટ થવું એ જ [illegible] અને જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય કર્મો અને દેહાદિ નોકર્મોથી [illegible] થવું એ દ્રવ્યમોક્ષ છે.[2]

[illegible] કરવા માટે જે ઉપાયો છે તે જ સંવર નિર્જરા છે. [illegible] નિર્જરા કારણ છે અને મોક્ષ કાર્ય છે. માટે [illegible] નિર્જરા મોક્ષમાર્ગ છે.

[illegible]

સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ ઉપાદેય તત્ત્વો છે. આસ્રવ-બંધ, પુણ્ય-પાપ સંસાર-માર્ગ હોવાથી હેય તત્ત્વો છે. આશ્રય કરવાની અપેક્ષાએ ત્રિકાળી ધ્રુવ શુદ્ધ એક જીવતત્ત્વ જ પરમ ઉપાદેય છે અને એના સિવાય સમસ્ત જીવ-અજીવ ન તો હેય છે, ન ઉપાદેય. તે જ્ઞેય છે. માત્ર જાણવા યોગ્ય છે.

નિજાત્મ તત્ત્વનાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન અને લીનતાથી ઉપાદેય તત્ત્વ સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ યથાક્રમ પ્રગટ થાય છે. આસ્રવ, બંધ, પુણ્ય-પાપ યથાક્રમ છૂટતાં જાય છે અને આખુંય વિશ્વ જ્ઞાનીનું જ્ઞેયમાત્ર બનીને રહી જાય છે.

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં ઉપર કહેલાં તત્ત્વોનાં મંથન, ચર્ચા, નિરંતર અભ્યાસ વગેરેનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. આચાર્યકલ્પ પં. ટોડરમલજીએ તત્ત્વવિચારનું મહત્ત્વ આ પ્રમાણે પ્રતિપાદિત કર્યું છે :-

“ ‘જુઓ, તત્ત્વવિચારનો મહિમા ! તત્ત્વવિચાર રહિત દેવાદિકની પ્રતીતિ કરે, ઘણાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે, વ્રતાદિક પાળે, તપશ્ચરણાદિ કરે છતાં તેને તો સમ્યક્ત્વ હોવાનો અધિકાર નથી, અને તત્ત્વવિચારવાળો એના વિના પણ સમ્યક્ત્વનો અધિકારી હોય છે. વળી કોઈ જીવને તત્ત્વવિચાર થવા પહેલાં કોઈ કારણ પામીને દેવાદિકની પ્રતીતિ થાય, વા વ્રત-તપ અંગીકાર થાય અને પછી તત્ત્વવિચાર કરે; પરંતુ સમ્યક્ત્વનો અધિકારી તત્ત્વવિચાર થતાં જ થાય છે.[1] ’ ”

દેવ

અરહંત અને સિદ્ધ પરમેષ્ઠી સાચા દેવ છે. દેવગતિના દેવોથી જુદા બતાવવા માટે અહીં ‘સાચા’ એવા વિશેષણનો પ્રયોગ કર્યો છે. સાચા દેવને પરમાત્મા, ભગવાન, આપ્ત આદિ નામોથી કહેવામાં આવે છે. જો કે સામાન્ય કથન મુજબ આ શબ્દો બધા એકાર્થવાચી છે તોપણ આમ શબ્દ પોતાની કાંઈક અલગ વિશેષતા ધરાવે છે.

---

૧ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૬૦.

જે વીતરાગી અને સર્વજ્ઞ હોય તે બધા ભગવાન છે, પરમાત્મા છે, સાચા દેવ છે. પરંતુ આપ્તમાં એક વિશેષતા વધુ હોય છે જે અન્યમાં નથી. આપ્ત વીતરાગી અને સર્વજ્ઞ હોવાની સાથે સાથે હિતોપદેશી પણ હોય છે.[1] બધા ભગવાન હિતોપદેશી નથી હોતા. સિદ્ધ ભગવાનને તો વાણીનો સંયોગ છે જ નહીં. સાચા દેવની પરિભાષામાં હિતોપદેશી વિશેષણ આપ્તની અપેક્ષાએ છે. વીતરાગી તથા સર્વજ્ઞ એ વિશેષણો તો સમસ્ત અરહંત-સિદ્ધ પરમાત્માઓમાં હોય છે.

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવા માટે સાચા દેવનું સ્વરૂપ જાણવું અત્યંત આવશ્યક છે. આચાર્ય કુંદકુંદ અનુસાર "જે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી અરહંતને જાણે છે, તે પોતાના આત્માને પણ જાણે છે અને તેનો દર્શનમોહ નષ્ટ થઈ જાય છે અર્થાત્ તે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે."[2]

સાચા દેવ અર્થાત્ આપ્તની પરિભાષામાં સમાગત ત્રણેય વિશેષણોને સાચા રૂપે જાણવા માટે એમનું સ્વરૂપ જાણવું આવશ્યક છે.

પહેલું વિશેષણ છે વીતરાગ—જે રાગ-દ્વેષ-મોહ, જન્મ-મરણ, ભૂખ-તરસ આદિ અઢાર દોષોથી[3] રહિત હોય, તેને

---

१ आप्तेनोच्छिन्नदोषेण सर्वज्ञेनागमेशिना ।
भवितव्यं नियोगेन नान्यथा ह्याप्तता भवेत् ॥

—રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર, શ્લોક ૫.

२ जो जाणदि अरहंतं दव्वत्तगुणत्तपज्जयत्तेहिं ।
सो जाणदि अप्पाणं मोहो खलु जादि तस्स लयं ॥

—પ્રવચનસાર, જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન અધિકાર, ગાથા ૮૦.

૩ જનમ જરા તિરખા ક્ષુધા વિસ્મય આરત ખેદ,
રોગ શોક મદ મોહ ભય નિદ્રા ચિંતા સ્વેદ;
રાગ દ્વેષ અરુ મરણ જુત, યે અષ્ટાદશ દોષ,
નાહિ હોત અરહંત કે સો છબિ લાયક મોષ.

—સર્વજ્ઞ ભગવાનનો ઉપાસક હોઈ શકતો
ઉપાસક નહીં પણ ભોગોનો ઉપાસક છે.

સાચું સ્વરૂપ નહીં સમજવાને લીધે
. આવવાનો સંભવ છે. એ જ કારણ છે
ર્તિઓમાં વીતરાગતા ન દેખતાં ચમત્કાર
'ચમત્કાર ત્યાં નમસ્કાર'ની લોકોક્તિ
ફેરની સાથે ચમત્કારિક કથાઓ જોડાયેલી
ાસ કરીને તે મૂર્તિઓ સમક્ષ તથાકથિત
ારે જોવામાં આવે છે. જેની સાથે લૌકિક
ાંની કલ્પનાઓ પ્રચાર પામેલી છે, ત્યાં
ણ નથી મળતી અને બાકીનાં મંદિરો
મૂર્તિઓની ધૂળ સાફ કરવાવાળા પણ

ીરની હજારો મૂર્તિઓ છે. એ બધી
ો મહાવીરની પૂજા કરીએ છીએ. જુદાં-
મૂર્તિઓના માધ્યમથી પૂજવામાં આવતા
નથી, પણ એક છે. ભગવાન મહાવીર
ા અને હિતોપદેશિતાને કારણે પૂજ્ય છે,
સંતાન, ધન આદિ દેવાને કારણે નહીં.
ાદિ અને ઘરબાર છોડીને આત્મસાધના-

ाभयस्मयाः ।
स प्रकीर्त्यते ॥
—રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર, શ્લોક ૬.

રત થયા હોય, એમની પાસેથી જ ધનાદિકની ઇચ્છા કરવી એ કેટલું હાસ્યાસ્પદ છે! એમને ભોગાદિના દેવાવાળા કહેવું એ એમની વીતરાગતાની મૂર્તિને ખંડિત કરવા બરાબર છે.

એક તો વીતરાગી ભગવાન પ્રસન્ન થઈને કોઈને કાંઈ દેતા જ નથી અને નારાજ થઈને કોઈનો કાંઈ બગાડ કરતા જ નથી. બીજું ભોળા જીવોની કલ્પનાનુસાર એમને સુખ-દુઃખ દેવાવાળા પણ જો માની લેવામાં આવે તોપણ એ કેવી રીતે સંભવિત છે કે તે અમુક મૂર્તિના માધ્યમથી જ કાંઈક આપશે, બીજી મૂર્તિના માધ્યમથી નહીં. જો એમ કહેવામાં આવે કે તેઓ તો કાંઈ આપતા નથી પરંતુ તેમના ઉપાસકને સહજ જ પુણ્યબંધ થાય છે, તો શું અમુક મૂર્તિની પૂજા કરવાથી અથવા અમુક મંદિરમાં ઘી વગેરેના દીવા રાખવાથી જ પુણ્ય બંધાશે. અન્ય મંદિરોમાં અથવા અન્ય મૂર્તિઓની સામે નહીં?

ભોળા ભક્તોએ પોતાની કલ્પના અનુસાર તીર્થંકર ભગવંતોમાં પણ વિભાજન કરી દીધો છે. એમના મત અનુસાર પાર્શ્વનાથ રક્ષા કરે છે તો શાન્તિનાથ શાન્તિ. એ જ પ્રમાણે શીતલનાથ શીતળા (ચેચક)ને મટાડવાવાળા છે અને સિદ્ધ ભગવાનને કુષ્ઠ રોગ દૂર કરવાવાળા કહેવામાં આવે છે. ભગવાન તો બધા જ વીતરાગી-સર્વજ્ઞ, [illegible] અનન્તવીર્યના સ્વામી છે, એમનાં કાર્યોમાં આ [illegible] સંભવિત છે? એક તો ભગવાન કાંઈ કરતા જ નથી, [illegible] શાન્તિનાથ પાર્શ્વનાથની જેમ રક્ષા નથી કરી [illegible] તો અરહંત-સિદ્ધ ભગવંતોમાં છે નહીં.

[illegible] ભગવાનનું કાંઈ કર્તૃત્વ નથી, કેમકે તેઓ [illegible] નથી, તેમને કાંઈ કરવું બાકી જ [illegible] મૂક્યા છે.

[illegible] એમની [illegible] વીતરાગી અને પૂર્ણતાની

સાચા દેવનું બીજું વિશેષણ છે સર્વજ્ઞ. અલોકાકાશ સહિત ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળના સમસ્ત પદાર્થોને એમના ગુણ-પર્યાયો સહિત એક સમયમાં સંપૂર્ણપણે જાણે તે સર્વજ્ઞ છે.[1] લોકમાં બધાં મળીને અનન્તાનન્ત દ્રવ્યો છે, દરેક દ્રવ્યમાં અનંત ગુણ છે અને દરેક ગુણની ત્રિકાળવર્તી અનંતાનન્ત પર્યાયો છે. એ સમસ્ત દ્રવ્યો, ગુણો અને પર્યાયોને સર્વજ્ઞ ભગવાન એક સમયમાં ઇન્દ્રિયાદિકની સહાયતા વિના પરિપૂર્ણ રૂપે જાણે છે. સમસ્ત જગતમાં જે કાંઈ થઈ ચૂક્યું છે, થઈ રહ્યું છે અને ભવિષ્યકાળમાં જે કાંઈ પણ થવાનું છે, તે બધું વર્તમાનમાં વર્તમાનવત્ જ સર્વજ્ઞ ભગવાનના જ્ઞાનમાં સ્પષ્ટ ઝળકે છે.

'જે બધાને જાણે તે સર્વજ્ઞ.' સામાન્યપણે આ સત્યનો સ્વીકાર કરવા છતાં પણ સર્વજ્ઞત્વ સંબંધી સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન નહીં હોવાને લીધે જ્યારે એમની સામે આ વાત આવે છે કેઃ—

जो-जो देखी वीतरागने, सो-सो होसी वीरा रे ।
अनहोनी कबहूँ न होसी, काहे होत अधीरा रे ॥

વીતરાગ-સર્વજ્ઞદેવે ભવિષ્યના સંબંધમાં જે-જે દેખ્યું-જાણ્યું છે, તે જ થશે, અન્યથા થઈ શકતું નથી; તેથી અધીરા થવાની આવશ્યકતા નથી.

આ સાંભળીને તેઓ એકદમ ચોંકી ઊઠે છે—કે હવે તો અમારું પરિણમન ભગવાનના જ્ઞાનને આધીન થઈ ગયું, અમે જે ઇચ્છીએ તે કરી શકીએ નહીં. અમે તો પરતંત્ર થઈ ગયા. એમની સમજમાં એ નથી આવતું કે વસ્તુનું પરિણમન ભગવાનના જ્ઞાનને આધીન નથી પરંતુ વસ્તુ સ્વયં જે રૂપે પરિણમી હતી, હાલ પરિણમી રહી છે અને ભવિષ્યમાં પરિણમશે, તે રૂપે ભગવાને તો તેને માત્ર જાણી છે.

જ્ઞાન તો 'પર'ને માત્ર જાણે છે, પરિણમાવતું નથી. જે

---

[1] सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य । –તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ ૧ સૂત્ર ૨૯.

પ્રમાણે જ્ઞાનને આધીન વસ્તુ નથી, તે જ પ્રમાણે વસ્તુને આધીન જ્ઞાન પણ નથી. બેઉનું પરિણમન સ્વતંત્ર પોત–પોતાના કારણે થાય છે. જ્ઞાન જાણી લે તેથી વસ્તુની સ્વતંત્રતા કેવી રીતે ખંડિત થઈ જાય? સ્વતંત્રતા જ્ઞાનથી નહીં, પણ પોતાના અજ્ઞાન વડે ખંડિત થાય છે. જ્ઞાને તો વસ્તુના પરિણમનમાં કોઈપણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કર્યા વિના માત્ર એને જાણી છે.

એમને સર્વજ્ઞતાની વાસ્તવિક શ્રદ્ધા તો છે નહીં, પરંતુ શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે ભગવાન વીતરાગી અને સર્વજ્ઞ હોય છે; એથી સર્વજ્ઞ માન્યા વિના પણ તેઓ રહી શકતા નથી. એ જ કારણ છે કે તેઓ સર્વજ્ઞતાની વ્યાખ્યામાં પોતાની રુચિ અનુસાર કલ્પનાઓ કરે છે. તેઓ એમ કહે છે કે ભૂતકાળમાં અને વર્તમાનમાં તો જે કાંઈ થવાનું હતું, તે થઈ ગયું અથવા થઈ રહ્યું છે, તેને તો ભગવાન નિશ્ચિતરૂપે જાણે છે; પરંતુ ભવિષ્ય તો હજુ બન્યું જ નથી, એના સંબંધમાં એ કેવી રીતે કહી શકાય કે નિશ્ચિતરૂપે આમ જ થશે. ભવિષ્યને નિશ્ચિત માનવામાં તેમને સ્વતંત્રતા ખંડિત થતી લાગે છે. તેઓ એમ કહે છે કે જ્યારે ભવિષ્ય નક્કી જ નથી તો એને નિશ્ચિત કેવી રીતે જાણી શકાય, તેથી એને સર્વજ્ઞ સશર્ત જાણતા હોય.

જ્ઞાન અનિશ્ચયાત્મક નહીં હોતાં નિશ્ચયાત્મક છે. ભવિષ્યને અનિશ્ચિત માનવાથી જ્યોતિષ વગેરે નિમિત્તજ્ઞાન પણ કાલ્પનિક સિદ્ધ થશે, જ્યારે સૂર્યગ્રહણ વગેરેની ઘોષણાઓ વર્ષો પહેલાં કરી દેવામાં આવે છે અને તે સત્ય નીકળે છે. લાખો વર્ષો પછીના ભવિષ્યની નિશ્ચિત ઘોષણાઓથી આગમ ભર્યાં પડ્યાં છે અને તે ઘોષણાઓ પણ 'આમ જ થશે' એવી સ્પષ્ટ ભાષામાં છે, તેથી નિશ્ચિત ભવિષ્યજ્ઞતામાં શંકા કરવામાં આવે તો સમસ્ત આગમરૂપી મહેલ ધરાશાયી થતો જોવામાં આવે. એથી સાચા દેવનું સ્વરૂપ સમજવા માટે સર્વજ્ઞતાનો નિર્ણય અત્યંત આવશ્યક છે, કેમકે તે જ ધર્મનું મૂળ છે.

આપ્તનું ત્રીજું વિશેષણ છે હિતોપદેશી. આત્માનું હિત સાચા સુખની પ્રાપ્તિમાં જ છે અને સાચું સુખ નિરાકુળતામાં જ હોય છે. મુક્તિમાં આકુળતા હોતી નથી, તેથી મુક્તિના માર્ગમાં લાગવું એ જ પ્રત્યેક સુખાભિલાષીનું કર્તવ્ય છે.[1] મુક્તિના માર્ગનો ઉપદેશ જ હિતોપદેશ છે. અરહંત ભગવાનની દિવ્ય-ધ્વનિમાં મુક્તિના માર્ગનો જ ઉપદેશ આવે છે, તેથી તેઓ જ હિતોપદેશી છે. એમની વાણીને અનુસરીને જ સમસ્ત જિનાગમ લખાયાં છે, તેથી શાસ્ત્રનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવું એ જ હિતોપદેશી વિશેષણનું સત્યાર્થ જ્ઞાન છે.

શાસ્ત્ર

જેમાં આપ્તનાં વચન આદિ હેતુ છે, એવા પદાર્થના જ્ઞાનને આગમ અથવા શાસ્ત્ર કહે છે.[2] અરહંત પરમાત્માની પવિત્ર વાણીમાં આવેલું પૂર્વાપર વિરોધ રહિત તત્ત્વાર્થોનું શુદ્ધ પ્રતિપાદન જ આગમ છે.[3] આપ્ત વીતરાગી અને પૂર્ણજ્ઞાની હોય છે, તેથી તેમનો હિતોપદેશ અર્થાત્ તેમની વાણી પણ વીતરાગતાની પોષક અને પૂર્ણતા તરફ લઈ જનારી હોય છે. વાણીમાં પૂર્વાપર વિરોધનો અભાવ અને વીતરાગતાનું પોષણ દેખીને વક્તાની સર્વજ્ઞતા અને વીતરાગતાનો નિર્ણય થાય છે અને ત્યારપછી વક્તા વડે વાણીમાં પ્રામાણિકતા આવે છે.

---

१ आतम को हित है सुख सो सुख, आकुलता बिन कहिए ।
आकुलता शिवमांहि न तातैं, शिवमग लाग्यो चहिए ॥
—છઢાલા, ત્રીજી ઢાલ, છંદ ૧.

૨ आप्तवचनादिनिबंधनमर्थज्ञानमागमः ॥
—પરીક્ષામુખ. અ. ૩, સૂત્ર ૯૫.

૩ तस्स मुहग्गदवयणं पुव्वावरदोसविरहियं सुद्धं ।
आगममिदि परिकहियं तेण दु कहिया हवंति तच्चत्था ॥
—નિયમસાર, જીવાધિકાર, ગાથા ૮.

આવ્યું નથી.[1] જેમાં રાગનું પોષણ હોય તે શાસ્ત્ર જૈનશાસ્ત્ર નથી.

શાસ્ત્રોના યથાર્થ સ્વરૂપની સમજણની સાથે સાથે એમાંનાં કથનોનો મર્મ જાણવા માટે એનો અર્થ કરવાની પદ્ધતિથી પણ પરિચિત હોવું અતિ આવશ્યક છે, નહીં તો એમનો સત્યાર્થ મર્મ નહીં સમજવાને કારણે લાભ થવાને બદલે નુકસાન થવાનો સંભવ છે. જેમકે ઔષધિ-વિજ્ઞાન સંબંધી શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારની ઔષધિઓનું વર્ણન હોય છે. જો કે બધી જ ઔષધિઓ રોગોને મટાડનારી જ છે, તોપણ દરેક ઔષધિ દરેક રોગીના કામની નથી હોઈ શકતી. વિશેષ રોગ અને વ્યક્તિને માટે વિશિષ્ટ અનુપાન સહિત વિશેષ ઔષધિ નિશ્ચિત માત્રામાં જ ઉપયોગી બને છે. આ જ વાત શાસ્ત્રોનાં કથનોને પણ લાગુ પડે છે. તેથી એના મર્મને સમજવામાં પૂરેપૂરી સાવધાની રાખવી જોઈએ, નહીંતર ગલત ઔષધિના સેવનની જેમ લાભને બદલે નુકસાન થવાની સંભાવના અધિક રહે છે.

જૈન શાસ્ત્રોની કથન કરવાની એક પદ્ધતિ છે—નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયો વડે વસ્તુસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાની. જિનાગમના રહસ્યને જાણવા માટે આ બેઉ નયોનું સ્વરૂપ જાણવું અત્યંત આવશ્યક છે, કેમકે સમસ્ત જિનાગમમાં નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ કથન છે. બીજું જિનાગમને ચાર અનુયોગોની પદ્ધતિમાં વહેંચી દઈને લખવામાં આવ્યું છે. દરેક અનુયોગની પોત-પોતાની પદ્ધતિ જુદી-જુદી છે.

જ્યાં લગી આપણે આ બેઉ પ્રકારની શૈલીઓથી પરિચિત ન થઈએ, ત્યાં લગી જિનવાણીનો મર્મ સમજમાં નહીં આવે. આ બેઉ પદ્ધતિઓના વિસ્તૃત વિવેચનનો અહીં અવકાશ નથી, એને વિસ્તારથી જાણવા માટે મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકના સાતમા અને આઠમા અધિકારનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. સાતમા અધિકારના ઉભયાભાસીના

---

૧ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૩૦૩.

પ્રકરણમાં નિશ્ચય-વ્યવહાર શૈલી અને આઠમા અધિકારમાં ચારેય અનુયોગોવાળી પદ્ધતિના સંબંધમાં પ્રામાણિક, સર્વાંગ અને વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

શાસ્ત્રોમાં ઉલ્લેખ કરેલા વિષયોને એના પૂર્વાપર પ્રસંગ અને સંદર્ભમાં સમજવા ખૂબ આવશ્યક છે, નહીં તો એનો યથાર્થ ભાવ સમજવો સંભવ નથી. શાસ્ત્ર સ્વયં બોલતાં નથી, એનો મર્મ આપણે પોતે અથવા યોગ્ય જ્ઞાનીઓના સહયોગથી શોધી કાઢવો પડે છે.

શાસ્ત્રોના માધ્યમથી આપણે હજારો વર્ષ જૂના આચાર્યોના સીધા સંપર્કમાં આવીએ છીએ. આપણને એમના અનુભવનો લાભ મળે છે. લોકાલોકનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તો આપણે પરમાત્મા બનીએ ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ પરોક્ષ રૂપે તે આપણને જિનવાણી દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનનો આ ક્ષેત્ર–કાળમાં અભાવ હોવાથી અને આત્મજ્ઞાનીઓની વિરલતા હોવાથી એક જિનવાણી જ શરણ છે.

ગુરુ

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વડે જે મહાન થઈ ગયા છે, એમને ગુરુ કહે છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ પરમેષ્ઠી ગુરુ કહેવાય છે.[1] પંચેન્દ્રિયોના વિષયોની ઇચ્છાથી રહિત, સર્વ પ્રકારના આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત, જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપમાં સદા લીન રહેવાવાળા તપસ્વી સાધુ—એ જ ગુરુ છે.[2]

નિરંતર આત્મસ્વરૂપની સાધના કરનારા સાધુઓના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં આચાર્યકલ્પ પં. ટોડરમલજી લખે છે :—

“જે વિરાગી બની સમસ્ત પરિગ્રહ છોડી શુદ્ધોપયોગરૂપ મુનિધર્મ અંગીકાર કરી અંતરંગમાં તો એ શુદ્ધોપયોગ વડે પોતે

---

૧ ભગવતી આરાધના, પાનું ૫૧૧.

૨ विषयाशावशातीतो निरारम्भोऽपरिग्रहः ।
ज्ञानध्यानतपोरक्तस्तपस्वी स प्रशस्यते ॥ –રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર, શ્લોક ૧૦.

પોતાને અનુભવે છે, પર દ્રવ્યમાં અહંબુદ્ધિ ધારતા નથી, પોતાના જ્ઞાનાદિક સ્વભાવોને જ પોતાના માને છે, પરભાવોમાં મમત્વ કરતા નથી, પરદ્રવ્ય વા તેના સ્વભાવો જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસે છે તેને જાણે છે તો ખરા, પરંતુ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ માની તેમાં જે રાગ-દ્વેષ કરતા નથી, શરીરની અનેક અવસ્થા થાય છે—બાહ્ય અનેક પ્રકારનાં નિમિત્ત બને છે પરંતુ ત્યાં કાંઈ પણ સુખ-દુઃખ માનતા નથી, વળી પોતાને યોગ્ય બાહ્ય ક્રિયા જેમ બને છે તેમ બને છે પરંતુ તેને ખેંચી-તાણીને જે કરતા નથી, પોતાના ઉપયોગને જેઓ બહુ ભમાવતા નથી, પણ ઉદાસીન થઈ નિશ્ચલ વૃત્તિને ધારણ કરે છે, કદાચિત્ મંદરાગના ઉદયથી શુભોપયોગ પણ થાય છે, જે વડે તે શુદ્ધોપયોગનાં બાહ્ય સાધનો છે તેમાં અનુરાગ કરે છે, પરંતુ એ રાગભાવને પણ હેય જાણીને દૂર કરવા ઇચ્છે છે, તીવ્ર કષાયના ઉદયના અભાવથી હિંસાદિરૂપ અશુભોપયોગ પરિણતિનું તો અસ્તિત્વ જ જેને રહ્યું નથી એવી અંતરંગ અવસ્થા થતાં બાહ્ય દિગંબર સૌમ્યમુદ્રાધારી થયા છે, શરીર સંસ્કારાદિ વિક્રિયાથી જેઓ રહિત થયા છે, વનખંડાદિ વિષે જેઓ વસે છે, અઠ્ઠાવીસ મૂલગુણોનું જેઓ અખંડિત પાલન કરે છે, બાવીસ પરિષહને જેઓ સહન કરે છે, બાર પ્રકારના તપને જેઓ આદરે છે, કદાચિત્ ધ્યાનમુદ્રાધારી પ્રતિમાવત નિશ્ચલ થાય છે, કદાચિત્ અધ્યયનાદિક બાહ્ય ધર્મક્રિયામાં પ્રવર્તે છે, કોઈ વેળા મુનિધર્મને સહકારી શરીરની સ્થિતિ અર્થે યોગ્ય આહાર-વિહારાદિ ક્રિયામાં સાવધાન થાય છે. એ પ્રમાણે જેઓ જૈન મુનિ છે તે સર્વની એવી જ અવસ્થા હોય છે.[૧]"

એમ તો અધ્યાપક, માતા-પિતા વગેરેને પણ ગુરુ કહેવામાં આવે છે પરંતુ અહીં મોક્ષના માર્ગનું પ્રકરણ છે, તેથી અહીં જે ગુરુઓને લેવામાં આવ્યા છે—તેઓ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ પરમેષ્ઠી જ છે. તેઓ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત સમ્યક્ચારિત્ર

---

૧ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક, પાનું ૩.

ધારણ કરનાર ભાવલિંગી નગ્ન દિગંબર સંત જ હોય છે. તેમની દશા અત્યંત શાંત હોય છે.

એમનો સમતાભાવ અને એનાથી પ્રાપ્ત થતા અતીન્દ્રિય આનંદનું ચિત્રણ પંડિત દોલતરામજીએ આ પ્રમાણે કર્યું છે:–

> અરિ મિત્ર મહલ મસાન કંચન, કાંચ નિંદન થુતિ કરન;
> અર્ઘાવતારન અસિ–પ્રહારન મેં સદા સમતા ધરન ॥
>
> યોં ચિન્ત્ય નિજમેં થિર ભયે, તિન અકથ જો આનંદ લહ્યો;
> સો ઇન્દ્ર નાગ નરેન્દ્ર વા અહમિન્દ્ર કેં નાહીં કહ્યો[1] ॥

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે દેવ અને શાસ્ત્રની સમાન ગુરુનું સ્વરૂપ સમજવું એ પણ અત્યંત આવશ્યક છે. ગુરુના સ્વરૂપને સમજવામાં અત્યંત સાવધાનીની આવશ્યકતા છે, કેમકે ગુરુ તો મુક્તિના સાક્ષાત્ માર્ગદર્શક હોય છે. જો એમના સ્વરૂપને યથાર્થપણે ન સમજી લીધું તો ખોટા ગુરુના સંયોગથી ભટકવાની સંભાવના અધિક પ્રમાણમાં રહે છે.

કુંદકુંદાચાર્યે અષ્ટપાહુડમાં ગુરુના સ્વરૂપ વિશે વિસ્તારથી પ્રકાશ નાખ્યો છે. જ્યાં એક તરફ એમણે વસ્ત્રાદિ બાહ્ય પરિગ્રહના ધારક તથાકથિત ગુરુઓને મોક્ષમાર્ગથી ભ્રષ્ટ માન્યા છે, ત્યાં જ બાહ્યમાં નગ્ન-દિગંબર હોય તોપણ અંતરમાં મોહ-રાગ-દ્વેષથી સહિત હોય, તો એમનામાં પણ ગુરુપણાનો નિષેધ કરતાં સાવધાન કર્યા છે. તેઓ લખે છે :–

> जे पंचचेलसत्ता गंथग्गाहीय जायणासीला ।
> आधाकम्मम्मि रया ते चत्ता मोक्खमग्गम्मि ॥[2]

જે પાંચ પ્રકારનાં વસ્ત્રોમાં આસક્ત છે, એમાંથી કોઈ પ્રકારનું

---

૧ છહઢાલા, છઠ્ઠી ઢાલ, છન્દ ૬, [illegible].

૨ અષ્ટપાહુડ (મોક્ષપાહુડ), ગાથા ૭૯.

વસ્ત્ર ગ્રહણ કરે છે, યાચના કરે છે, અધઃકર્મ આદિ પાપ કર્મોમાં રત છે, સદોષ આહાર લે છે–તે મોક્ષમાર્ગથી ભ્રષ્ટ છે.

જો કે સાધુ નગ્ન જ હોય છે, તોપણ નગ્ન થઈ જવા માત્રથી કોઈ સાધુ નથી બની જતો. એમના જ શબ્દોમાં :–

दव्वेण सयल णग्गा णारयतिरिया य सयलसंघाया ।
परिणामेण असुद्धा ण भावसवणत्तणं पत्ता ॥
णग्गो पावइ दुक्खं णग्गो संसारसायरे भमई ।
णग्गो न लहइ बोहिं जिणभावणवज्जिओ सुइरं ॥
भावेण होइ णग्गो मिच्छत्ताई य दोस चइऊणं ।
पच्छा दव्वेण मुणी पयडदि लिंगं जिणाणाए[1] ॥

દ્રવ્યથી બાહ્યમાં તો બધાં જ પ્રાણીઓ નગ્ન હોય છે. નારકી જીવ અને તિર્યંચ જીવ તો નિરંતર વસ્ત્રાદિથી રહિત નગ્ન જ રહે છે. મનુષ્યાદિ પણ કારણ મળતાં નગ્ન થતા દેખવામાં આવે છે, તોપણ તે બધા પરિણામોથી અશુદ્ધ છે, તેથી તેમને ભાવશ્રમણપણું પ્રાપ્ત હોતું નથી.

જિન–ભાવનાથી રહિત અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનથી રહિત નગ્ન-શ્રમણ હમેશાં દુઃખ પામે છે, સંસાર-સાગરમાં ભ્રમણ કરે છે, અને તે બોધિ અર્થાત્ રત્નત્રયસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગ ચિરકાળ સુધી પામતો નથી.

પહેલાં મિથ્યાત્વ આદિ દોષોને છોડીને ભાવથી અંતરંગ નગ્ન થાય અર્થાત્ એકરૂપ શુદ્ધ આત્માનું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને આચરણ કરી પછી બાહ્યમાં દ્રવ્યલિંગ પ્રગટ કરે એ માર્ગ છે, અર્થાત્ જિન-આજ્ઞા છે.

જો દેવ સાક્ષાત્ મોક્ષસ્વરૂપ છે તો ગુરુ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ (સંવર, નિર્જરા) છે. તેઓ એક પ્રકારે હાલતા-ચાલતા સદેહ સિદ્ધ

---

૧ અષ્ટપાહુડ (ભાવપાહુડ) ગાથા ૬૭, ૬૮, ૭૩;

છે. તેઓ દેવ અને શાસ્ત્રની સમાન જ અષ્ટદ્રવ્ય વડે પૂજનીય છે. તેઓ આપણા પરમ પૂજ્ય પંચપરમેષ્ઠીમાં સમ્મિલિત છે, જેમને આપણે પ્રતિદિન ણમોકાર મંત્રના રૂપે સવાર-સાંજ ૧૦૮ વાર સ્મરીએ છીએ અને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

તે રત્નત્રયના સ્વામી પરમ વીતરાગી નગ્ન-દિગંબર ભાવલિંગી સંતોના પ્રતિ જો આપણા હૃદયમાં રંચમાત્ર પણ અવજ્ઞાનો ભાવ રહે તો આપણે મોક્ષમાર્ગથી બહુ દૂર હોઈશું. વળી તે સાથે જ જિનાગમમાં કહેલા ગુરુના સ્વરૂપને અનુરૂપ જે શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને ચારિત્રના ધારક નથી, તેમને જો આપણે ભય, આશા, સ્નેહ અને લોભાદિકના કારણે ગુરુ સમાન પૂજીએ, પૂજ્ય માનીએ તોપણ આપણે મોક્ષમાર્ગની નિકટ નહીં આવી શકીએ.[1] તે જ કહ્યું છે :-

जे वि पडंति च तेसिं जाणंता लज्जागारवभयेण ।
तेसिं पि णत्थि बोहि पावं अणुमोयमाणाणं[2] ॥

જે વ્યક્તિ તે સમ્યગ્દર્શન રહિત સાધુઓને જાણવા છતાં પણ લજ્જા, ગૌરવ અને ભયના કારણે નમસ્કારાદિ કરે છે, તેમને પુજે છે; તે પાપની અનુમોદના કરનારા હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ નથી.

અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપ ક્રોધાદિ કષાયોથી રહિત, સમ્યગ્જ્ઞાની, નિત્ય નિજાત્મામાં વિહાર કરવાવાળા, શત્રુ મિત્રોમાં સમતાભાવ ધારણ કરવાવાળા વીતરાગી મુનિવરોને વારંવાર નમસ્કાર કરતા થકા આપણે પણ મહાકવિ ભૂધરદાસજીના સ્વરમાં સ્વર મિલાવીને ભાવના ભાવીએ છીએ કે :-

---

[1] भयाशास्नेहलोभाच्च कुदेवागमलिङ्गिनाम् ।
प्रणामं विनयं चैव न कुर्युः शुद्धदृष्टयः ॥

—रत्नकरंड श्रावकाचार, श्लोक ३०

[2] [illegible]

યે મુનિવર કબ મિલિ હૈં ઉપગારી ॥ ટેક ॥
સાધુ દિગંબર નગ્ન નિરંબર, સંવર ભૂષણધારી ॥ યે૦ ॥ ૧ ॥
કંચન કાંચ બરાબર જિનકૈં, જ્યૌં રિપુ ત્યૌં હિતકારી ।
મહલ મસાન મરણ અરુ જીવન, સમ ગરિમા અરુ ગારી ॥ યે૦ ॥ ૨ ॥
સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રધાન પવન બલ, તપ પાવક પરજારી ।
શોધત જીવ સુવર્ણ સદા જે, કાયકારિમા ટારી ॥ યે૦ ॥ ૩ ॥
જોરિ જુગલ કર 'ભૂધર' વિનવૈ, તિન પદ ઢોક હમારી ।
ભાગ ઉદય દરસન જબ પાઉં, તા દિનકી બલિહારી[1] ॥ યે૦ ॥ ૪ ॥

ભેદ-વિજ્ઞાન

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં સાત તત્ત્વાર્થ અને દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુના શ્રદ્ધાન પછી ત્રીજી મુખ્ય વાત છે ભેદ-વિજ્ઞાન. જિનાગમમાં ભેદ-વિજ્ઞાનના મહિમાને અચિન્ત્ય માનવામાં આવ્યો છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જેટલા પણ જીવ આજ સુધી સિદ્ધ (મુક્ત) થયા છે, તે બધા ભેદ-વિજ્ઞાન વડે જ થયા છે અને જેટલા પણ જીવ સંસારમાં કર્મોથી બંધાઈ રહ્યા છે તે બધા ભેદ-વિજ્ઞાન નહીં થવાથી જ બંધાઈ રહ્યા છે.[2] શુદ્ધાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ વડે સાક્ષાત્ સંવર થાય છે અને શુદ્ધાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ ભેદ-વિજ્ઞાનથી થાય છે, તેથી ભેદ-વિજ્ઞાન જ અત્યંત ભાવવા યોગ્ય છે.[3] આ ભેદ-વિજ્ઞાન નિરંતર ત્યાં સુધી ભાવવું જોઈએ કે જ્યાંસુધી પરભાવોથી છૂટીને જ્ઞાન, જ્ઞાન (આત્મા)માં પ્રતિષ્ઠિત ન થઈ જાય.[4]

---

૧ ભક્તિ-પાઠ-સંગ્રહ, પાનું ૩૫.

૨ भेदविज्ञानतः सिद्धाः सिद्धा ये किल केचन ।
अस्यैवाभावतो बद्धा बद्धा ये किल केचन ॥

—સમયસાર, કલશ ૧૩૧.

૩ સમયસાર, કલશ ૧૨૯.

૪ સમયસાર, કલશ ૧૩૦.

મહાકવિ બનારસીદાસે નિજગુણરૂપી વસ્ત્રોને ધોવા માટે ભેદ-
વિજ્ઞાનને સાબુ સમાન બતાવ્યું છે. તેઓશ્રી લખે છે :-

> ભેદગ્યાન સાબૂ ભયૌ, સમરસ નિરમળ નીર ।
> ધોબી અન્તર આતમા, ધોવૈ નિજગુન ચીર[1] ॥

ચેતન અને જડ તથા સ્વભાવ અને વિભાવની ભિન્નતા દર્શાવ
માટે ભેદ-વિજ્ઞાન અત્યંત તીક્ષ્ણ ધારવાળી કરવત છે. જેના હૃદયા
ભેદ-વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે એને પરસંગ ભલો લાગતો નથી
તે આત્માનો અનુભવ કરીને હમેશાં પ્રસન્ન રહે છે અને પરમાત્મા
સ્વરૂપને સારી પેઠે ઓળખે છે.[2]

પરથી ભિન્ન નિજ આત્માને જાણવો એ જ ભેદ-વિજ્ઞાન છે
ભેદ-વિજ્ઞાન 'સ્વ' અને 'પર'ની વચ્ચે કરવામાં આવે છે, તે
એને સ્વપર–ભેદ-વિજ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે. પરમાર્થે એ આત્મ
વિજ્ઞાન જ છે, કેમકે એમાં પરથી ભિન્ન નિજ આત્માને જાણવ
એ જ મૂળ પ્રયોજન છે.

ભેદ-વિજ્ઞાનમાં મૂળ વાત બેઉને માત્ર જાણવું અથવા એક
સરખા જાણવું એ નથી, ભિન્ન–ભિન્ન જાણવું એ છે. ભિન્ન–ભિન્ન
જાણવું એ પણ નહીં, પરથી ભિન્ન પોતાને જાણવું એ છે. પર
છોડવા માટે જાણવું છે અને સ્વને ગ્રહણ કરવા માટે. પરને મા
જાણવું છે અને સ્વને જાણીને એમાં જામી જવું છે, રમવું છે

---

૧ નાટક સમયસાર, સંવર દ્વાર છન્દ ૯.

૨ [illegible] આનંદ અમૃતચિત, ભેદ-વિજ્ઞાન સુતીક્ષ્ણ આરા ।
[illegible] સુભાવ વિભાઉ, કરૈ જડ-ચેતનરૂપ દુફારા ॥
[illegible] કૈ ઉર [illegible], ન રુચૈ તિન્હકોં પરસંગ-સહારા ।
[illegible] [illegible], દરસૈં તિનમૈં પરમાતમ ધારા ॥
—નાટક સમયસાર, સંવર દ્વાર [illegible]

સ્વ અને પરને જાણવાનો આશય એમના ભેદ–પ્રભેદોની વિકલ્પ-જાળમાં, ફસાઈ રહેવું એ નથી, પરંતુ સઘળા ભેદો જેમાં સમાઈ ગયા છે–એવા અભેદ, અખંડ આત્માને અખંડપણે અનુભવવો એ છે.

દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ ત્રિકાળી જ્ઞાનાનંદ–સ્વભાવી ધ્રુવ ચૈતન્ય નિજ-તત્ત્વ જ સ્વ છે. બધા પુદ્‌ગલાદિ અચેતન પદાર્થ, એમના ગુણ, એમની પર્યાયો તો 'પર' છે જ, સાથે સાથે આત્મામાં ઉત્પન્ન થવાવાળા મોહ-રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારી ભાવરૂપ આસ્રવ, બંધ, પુણ્ય-પાપ તત્ત્વ પણ 'પર' છે. ત્યાંસુધી કે સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ-રૂપ અવિકારી પર્યાયો પણ 'પર'ની જ કોટિમાં આવે છે, કેમકે એમને જીવ તત્ત્વમાં સામેલ માની લેતાં સંવરાદિ તત્ત્વ જુદાં બને નહીં.

સઘળા પર–જીવદ્રવ્ય, અજીવદ્રવ્ય, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, અને મોક્ષ પર્યાય તત્ત્વોથી દૃષ્ટિ હઠાવીને એમનાથી ભિન્ન નિજાત્મ ધ્રુવ તત્ત્વમાં દૃષ્ટિ અને જ્ઞાનને કેન્દ્રિત કરવું એ જ સ્વપર-ભેદ-વિજ્ઞાન છે.

આત્માર્થી પરને પણ જાણે છે, પરંતુ એમાંથી કાંઈ મેળવવા માટે નહીં, અપનાવવા માટે પણ નહીં; 'પર'થી ભિન્ન 'સ્વ'ની ઓળખાણ માટે જ તે પરને જાણે છે.

એમનું પરને જાણવું એ પણ સ્વની ઓળખ છે, કેમકે એમને પરથી ભિન્ન આત્માને અનુભવવો છે; પરને ન જાણે તો તેમાં આત્મ-બુદ્ધિ થઈ જવાનો સંભવ છે. જેનાથી ભિન્ન અનુભવવો છે તેને પણ જાણવું જોઈએ, પણ એને જાણવા માટે નહીં; આત્માને જાણવામાં ભૂલ ન થઈ જાય, માત્ર એટલા માટે જ એને જાણવાનું છે.

'પર'ને જાણવું છે, પણ હેય-બુદ્ધિએ જાણવું છે. જેમ જેની માતા ખોવાઈ ગઈ હોય એવું બાળક પોતાની માતાને ખોળવાના પ્રયત્નમાં અનેક મહિલાઓને દેખે છે, પરંતુ તેમના પર એની દૃષ્ટિ જામતી નથી. આ મારી માતા નથી એમ જાણતાંની સાથે જ તરત એની દૃષ્ટિ એમના પરથી ખસી જાય છે; પરંતુ જ્યારે એની માતા

પ્રકારની હોય છે; એણે તો આ સાંભળ્યું જ આજે છે, એ શું બતાવે કે એની બા કેવી છે? ઘણાએ એની બાને આ રૂપે જોઈ હોય, ભાળી હોય, ઓળખી હોય એમ બની શકે, પરંતુ એણે તો આવી આવશ્યકતા જ કદી જોઈ નથી.

પોલીસવાળા કહી શકે કે આ તો પોતાની બાને ઓળખતો જ નથી. એ પણ જાણતો નથી કે તે કેવી છે, નામ પણ જાણતો નથી. અમે શું કરીએ, એની બાને કેવી રીતે શોધી કાઢીએ? પરંતુ શું એ સત્ય છે કે તે પોતાની બાને નથી જાણતો, નથી ઓળખતો?

શું બાને ઓળખવા માટે એનું નામ જાણવું જરૂરી છે; એનાં રંગ-રૂપ જાણવા જરૂરી છે? શું બાને 'બા'ના રૂપે ન જાણી શકાય? શું તેને કાળી-ગોરીના રૂપે જાણવી આવશ્યક છે? શું બાનું નામ 'મમ્મી' એ પૂરતું નથી? જે નામથી એ રોજ બોલાવે છે અને બા મળી જાય છે, શું તે બાને જાણવા માટે કમલા–વિમલા આદિ નામોને જાણવાં આવશ્યક છે? પોલીસવાળા કહી રહ્યા છે તેમ ખરેખર શું તે બાને નથી ઓળખતો? જો એની બા સામે મળી જાય તો શું તે એને નહીં ઓળખી કાઢે? જરૂર જ તે ઓળખી કાઢશે.

ભલે તે બાની ઓળખ ભાષામાં ન આપી શકતો હોય, પરંતુ તે બાને ઓળખતો જ નથી એમ કહેવું તે ભૂલ છે, તદ્દન ભૂલ છે. ઓળખવું એ જુદી વાત છે અને ઓળખને ભાષા આપવી એ જુદી વાત છે. સંભવ છે કે એની બાનાં ગામ, યોગ્યતા, રૂપ-રંગ, કદ વગેરેને જાણવાવાળો એની બાને યથાર્થ રૂપે ઓળખતો જ ન હોય. ઓછામાં ઓછું એની બાના માતૃત્વને જેટલું સારી પેઠે એ જાણે છે, એટલું સારી પેઠે અન્ય કોઈ જાણી શકતું નથી.

એના માટે એની બા 'બા' છે, બીજું કાંઈ નહીં. તે બાના માતૃત્વને ઓળખે છે, બીજું કાંઈ નહીં, અને બીજું કાંઈ ઓળખવાની

એને જરૂર જ નથી. એના માટે તેનું માતૃત્વ જ પૂરતું છે. જો કે તે એના પિતાની પત્ની પણ છે, પરંતુ તેમાં એને શું? એને તેના પત્નીત્વથી કાંઈ પ્રયોજન જ નથી, એને તો તેનું માતૃત્વ પૂરતું છે.

એ જ પ્રમાણે આત્માનુભવી પુરુષને કોઈ પૂછે કે આત્મા કેવો હોય છે? તો તે આ જ ઉત્તર આપે કે 'આત્મા આત્મા જેવો છે' અને બીજું કહે પણ શું? તે રાગી દ્વેષી-મોહી, ક્રોધી, સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ વગેરે કેવો છે? સંભવ છે કે આનો તે કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપી શકે, કેમકે તેણે અનુભવમાં આત્માને આ રૂપે જોયો જ નથી; તેણે તો શુદ્ધ-બુદ્ધ જ જોયો છે, જાણ્યો છે, અનુભવ કર્યો છે, રાગ-દ્વેષ-મોહાદિથી ભિન્ન જ અનુભવ્યો છે.

સંભવ છે કે અજ્ઞાનીએ તેને આ રૂપે દેખ્યો-જાણ્યો હોય, તે એની દૃષ્ટિના વિકારનું પરિણામ છે, એના જેવી વિકારી દૃષ્ટિ જ્ઞાનીની પાસે છે જ નહીં, તેણે આત્માને આ રૂપે દેખ્યો-જાણ્યો જ નથી. રાગ-દ્વેષની ભાષામાં તે આત્માને કેવી રીતે કહે, કેવી રીતે સમજાવે?

પર્યાય-દૃષ્ટિથી જોતાં આત્મામાં રાગ-દ્વેષ જણાય છે, પરંતુ દ્રવ્યદૃષ્ટિવંતને પર્યાય-દૃષ્ટિ, ખાસ કરીને અનુભૂતિના કાળમાં, એટલી ગૌણ થઈ ગઈ છે કે તેમાં વિકાર દૃષ્ટિગોચર થતો જ નથી. તેને વિકારથી શું પ્રયોજન? હોય તો હોય.

લોકો કહી શકે કે જ્યારે આ આત્મામાં રાગ-દ્વેષનો જ સ્વીકાર નથી કરતો તો એ આત્માને જાણતો જ નથી. પરંતુ શું આત્માને જાણવા માટે આત્મામાં રાગ-દ્વેષની અનુભૂતિ આવશ્યક છે? જો કે તે સાચું છે કે પર્યાયમાં એમનું પણ અસ્તિત્વ છે. છે તો રહ્યા કરે, એને શું? જ્ઞાનીએ તો રાગ-દ્વેષના માધ્યમથી આત્માને જાણ્યો જ નથી. તે હોય તો હોય. એમનાથી એને શું પ્રયોજન છે? તે વિચારે છે કે '[illegible] તો જ્ઞાન-દર્શન-સ્વભાવી ધ્રુવ તત્ત્વ છું, મારામાં તો એમનો [illegible] જ નથી.'

જાણવા જોગ છે કે આત્માનુભાવી જીવ 'આત્મા શું છે?' એ ભાષામાં વ્યક્ત ન કરી શકે, પરંતુ આત્માનુભવ માટે શું ભાષાની જરૂરિયાત છે? આત્માનુભવ જુદી વસ્તુ છે અને તેને ભાષામાં વ્યક્ત કરવું એ બિલકુલ જુદી વસ્તુ છે.

જો બાળકને પોલીસની સહાયથી બા મળી જાય તો તે બાને દેખીને બીજી મહિલાઓની સમાન એના તરફથી દષ્ટિ નહિ ફેરવી લે, જમાયેલી જ રાખે, એના ગળે બાઝી પડે, એની સાથે એકમેક થઈ જાય. બા બેટા-મય અને બેટા બા-મય બની જાય. તેઓ બધું જ ભૂલી જશે. પોલીસવાળાઓને પણ તેઓ ધન્યવાદ ત્યારે આપશે કે જ્યારે થોડા વખત પછી તેઓ સહજ બની જશે. તે સમયે તો તેમને કોઈ 'પર'ની કાંઈ સુધ-બુધ જ ન રહે.

તે જ પ્રમાણે કોઈ આત્મ-ઇચ્છુકને જ્યારે આત્મોપલબ્ધિ થાય છે, તે સમયે તે એનાં નિમિત્ત દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુને પણ ભૂલી જાય છે. તે તો આત્મામાં તન્મય બની જાય છે. પર્યાય દ્રવ્યમાં અભેદ થઈ જાય છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિ સુદ્ધાંનો વિકલ્પ તૂટી જાય છે. જ્યારે થોડા સમય પછી તે શુભોપયોગમાં આવે ત્યારે વ્યવહારમાં જાગૃત થાય.

ભેદ-વિજ્ઞાનીનો માર્ગ સ્વ અને પરને જાણવું માત્ર નથી, સ્વથી ભિન્ન પરને જાણવું માત્ર પણ નથી; બલ્કે પરથી ભિન્ન સ્વને જાણવો, શ્રદ્ધવો અને અનુભવવો એ છે. અહીં 'સ્વ' મુખ્ય છે, 'પર' ગૌણ. 'પર' ગૌણ છે, સંપૂર્ણપણે ગૌણ છે, કેમકે એની મુખ્યતા કરતાં 'સ્વ' ગૌણ થઈ જાય છે; કે જે જ્ઞાનીને કદી પણ ઇષ્ટ નથી.

આવા ભેદ-વિજ્ઞાની આત્માર્થી જીવ મુક્તિ-માર્ગના પથિક જિનેશ્વરના લઘુનંદન છે. મહાકવિ પંડિત બનારસીદાસજીએ એમની વંદના આ પ્રમાણે કરી છેઃ—

ભેદવિજ્ઞાન જગ્યૌ જિન્હકે ઘટ,
શીતળ ચિત્ત ભયૌ જિમ ચંદન ।

કેલિ કરૈં શિવમારગ મૈં,
જગમાહિં જિનેશ્વર કે લઘુનંદન ॥
સત્ય સરૂપ સદા જિન્હકૈ,
પ્રગટ્યૌ અવદાત મિથ્યાત-નિકંદન ।
શાન્ત દશા તિન્હકી પહિચાની,
કરૈ કર જોરિ બનારસિ વંદન.[1] ॥

આત્માનુભૂતિ

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે આત્માનુભૂતિ એ અનિવાર્ય શરત છે. આત્માનુભૂતિ વિના સઘળા પ્રયત્નો વૃથા છે. સ્વાનુભૂતિથી જ બીજું બધું સનાથ છે.[2] આત્માનુભૂતિને સ્વાનુભૂતિ પણ કહે છે, કેમકે અનુભૂતિ પોતાના આત્માની જ હોય છે, બીજા આત્માની નહીં. સ્વાનુભવ, અનુભવ આદિ નામોથી એને અભિહિત કરવામાં આવે છે. જ્ઞાની જીવોએ એનાં ગીત મુક્ત કંઠે ગાયાં છે:-

અનુભવ ચિન્તામનિ રતન, અનુભવ હૈ રસકૂપ ।
અનુભવ મારગ મોખ કૌ, અનુભવ મોખ સરૂપ[3] ॥

અનુભૌ કે રસ કૌં રસાયન કહત જગ,
અનુભૌ અભ્યાસ યહુ તીરથ કી ઠૌર હૈ ।
અનુભૌ કી જો રસા કહાવૈ સોઈ પોરસા સુ,
અનુભૌ અધોરસા સૌં ઊરધ કી ઔર હૈ ॥
અનુભૌ કી કેલિ યહૈ કામધેનુ ચિત્રાવેલિ,
અનુભૌ કૌ સ્વાદ પંચ અમૃત કૌ કૌર હૈ ।
અનુભૌ કરમ તોરૈ પરમ સૌં પ્રીતિ જોરૈ,
અનુભૌ સમાન ન ધરમ કોઊ ઔર હૈ[4] ॥ ૧૯ ॥

---

૧ નાટક સમયસાર, ઉત્થાનિકા, છન્દ ૬.
૨ પંચાધ્યાયી અ. ૨, શ્લોક ૪૧૫
૩ નાટક સમયસાર, ઉત્થાનિકા, છન્દ ૧૮.
૪ નાટક સમયસાર, ઉત્થાનિકા, છન્દ ૧૯.

णियतच्चुवलद्धि विणा सम्मत्तुवलद्धि णत्थि णियमेण।
सम्मत्तुवलद्धि विणा णिव्वाणं णत्थि जिणुद्दिट्ठं[1] ॥

નિજતત્ત્વોપલબ્ધિ (આત્માનુભૂતિ) વિના સમ્યગ્દર્શનની ઉપલબ્ધિ થતી નથી અને સમ્યક્ત્વની ઉપલબ્ધિ વિના નિર્વાણ (મોક્ષ) થતો નથી.

अलमलमतिजल्पैर्दुर्विकल्पैरनल्पै-
रयमिह परमार्थश्चेत्यतां नित्यमेकः।
स्वरसविसरपूर्णज्ञानविस्फूर्तिमात्रा-
न्न खलु समयसारादुत्तरं किंचिदस्ति[2] ॥

બહુ કહેવાથી અને ઘણા દુર્વિકલ્પોથી શો લાભ? છેવટે અહીં એટલું જ કહેવાનું છે કે એકમાત્ર પરમાર્થસ્વરૂપ આ આત્માનો જ અનુભવ કરો, કારણ કે નિજરસના ફેલાવથી પરિપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપી શુદ્ધાત્માથી ઊંચું વિશ્વમાં બીજું કાંઈ નથી. એકમાત્ર નિજ શુદ્ધાત્માનો જ અનુભવ કરવો એ જ સાર છે. તેથી—

એક દેખિયે જાનિયે, રમિ રહિયે ઇક ઠૌર।
સમલ વિમલ ન વિચારિયે, યહૈ સિદ્ધિ નહિં ઔર[3] ॥

અધિક શું—

एदम्हि रदो णिच्चं संतुट्ठो होहि णिच्चमेदम्हि।
एदेण होहि तित्तो होहदि तुह उत्तमं सोक्खं[4] ॥

હે ભવ્ય જીવો! એકમાત્ર નિજ આત્મામાં જ લીન થાઓ, હંમેશાં એમાં જ સંતુષ્ટ રહો, એનાથી જ તૃપ્ત થઈ જાઓ. તમોને

1 રયણસાર, ગાથા ૯૦.
2 સમયસાર, કલશ ૨૪૪.
3 નાટક સમયસાર, જીવ દ્વાર, છન્દ ૨૦.
4 સમયસાર, ગાથા ૨૦૬.

ઉત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થશે. કારણ કે—

अचिन्त्यशक्तिः स्वयमेव देवश्चिन्मात्रचिन्तामणिरेव यस्मात् ।
सर्वार्थसिद्धात्मतया विधत्ते ज्ञानी किमन्यस्य परिग्रहेण[1] ॥

આ આત્મા પોતે જ અચિંત્ય શક્તિવાળો દેવ છે, ચૈતન્યરૂપ ચિંતામણિરત્ન છે. તેથી જેના સર્વ અર્થ સિદ્ધ છે એવા જ્ઞાની જીવોને અન્યના પરિગ્રહથી શું પ્રયોજન છે? જ્ઞાની કોઈ પરની ચિંતા કેમ કરે?

આત્માનુભૂતિ સર્વ ધર્મોનો સાર છે. એનાથી ધર્મનો આરંભ થાય છે અને ધર્મની પૂર્ણતા પણ એની પૂર્ણતામાં રહેલી છે અર્થાત અનંત આત્મ-લીનતાની દશા જ ધર્મની પૂર્ણતા છે. એનાથી ભિન્ન ધર્મની કલ્પના પણ કરી શકાય નહીં. આત્માનુભૂતિ જ આત્મધર્મ છે.

અન્તરોન્મુખવૃત્તિ વડે આત્મ-સાક્ષાત્કારની અવસ્થાનું નામ જ આત્માનુભૂતિ છે. વર્તમાન પ્રગટ જ્ઞાનને પર-લક્ષ્યથી હઠાવી સ્વ-તત્ત્વમાં લગાવી દેવું એ જ આત્મ-સાક્ષાત્કારની અવસ્થા છે. સ્વાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા નિરંતર તત્ત્વ-મંથનની પ્રક્રિયા છે, પરંતુ તત્ત્વ-મંથન-રૂપ વિકલ્પોથી પણ આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત ન થાય, કારણ કે કોઈપણ વિકલ્પ એવો નથી જે આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરાવી દે.

આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સમસ્ત વિશ્વ પરથી દૃષ્ટિ હઠાવવી પડશે. સમસ્ત વિશ્વથી એટલે કે આત્માથી ભિન્ન શરીર, કર્મ આદિ જડ (અચેતન) દ્રવ્ય તો 'પર' છે જ, પોતાના આત્મા સિવાય અન્ય ચેતન પદાર્થ પણ 'પર' છે તથા આત્મામાં પ્રતિ સમય ઉત્પન્ન થતી વિકારી-અવિકારી પર્યાયો (દશા) પણ દૃષ્ટિનો વિષય થઈ શકતી નથી. એનાથી પણ ભિન્ન અખંડ ત્રિકાળી ચૈતન્ય ધ્રુવ આત્મતત્ત્વ છે, તે એક જ દૃષ્ટિનો વિષય છે, તેનો આશ્રય કરતાં આત્માનુભૂતિ પ્રગટ થાય છે કે જેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

---

૧ સમયસાર, કલશ ૧૪૪.

આત્માનુભૂતિના સંબંધમાં વિસ્તારપૂર્વક જાણકારી માટે લેખકની અન્ય કૃતિ "અપનેકો પહચાનિએ" (–પોતાને ઓળખો) નું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

જે સમ્યગ્દર્શનના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે સાત તત્ત્વ, દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ, ભેદ-વિજ્ઞાન તથા આત્માનુભૂતિની ચર્ચા અહીં વિસ્તારથી કરી છે, તે સમ્યગ્દર્શનનાં આઠ અંગ કહ્યાં છેઃ—

૧. નિઃશંકિત, ૨. નિઃકાંક્ષિત, ૩. નિર્વિચિકિત્સા, ૪. અમૂઢ-દૃષ્ટિ, ૫. ઉપગૂહન, ૬. સ્થિતિકરણ, ૭. વાત્સલ્ય અને ૮. પ્રભાવના.

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાંની સાથે જ જ્ઞાની આત્માને આ સહજ જ પ્રગટ થઈ જાય છે. પરિણામસ્વરૂપ એના જીવનમાં સામાન્ય માનવીની અપેક્ષાએ અનેક વિશેષતાઓ પ્રગટ થઈ જાય છે.

અસીમ નિઃશંકતા, ભોગો પ્રતિ અનાસક્તિ, સર્વ પદાર્થોની વિકારી-અવિકારી દશાઓમાં સમતાભાવ, વસ્તુસ્વરૂપની સૂક્ષ્મ પકડ, બીજાના દોષો પ્રતિ ઉપેક્ષાભાવ, આત્મશુદ્ધિની વધતી જતી દશા, શ્રદ્ધાનમાં દૃઢતા, પરિણામોમાં સ્થિરતા, ગુણ અને ગુણવાનો પ્રત્યે પ્રેમ, આત્મલીનતા વડે પોતાની અને ઉપદેશાદિ વડે વસ્તુતત્ત્વની પ્રભાવના—એ એની પોતાની વિશેષતાઓ છે.

મોક્ષાભિલાષીએ જે રીતે બને તે રીતે મરીને પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સમ્યગ્દર્શનની પ્રતિજ્ઞા છે કેઃ—

"મને ગ્રહણ કરવાથી, ગ્રહણ કરવાવાળાની ઇચ્છા ન હોય તોપણ, મારે એને ફરજિયાત મોક્ષ લઈ જવો પડે છે. તેથી મને ગ્રહણ કરતાં જો એ વિચાર કરે કે મોક્ષ જવાની ઇચ્છા બદલી દઈશું તોપણ એનું કાંઈ ચાલશે નહીં. મને ગ્રહણ કર્યા પછી મારે એને મોક્ષ પહોંચાડવો જ પડે.

કદાચિત મને ગ્રહણ કરનાર શિથિલ થઈ જાય તોપણ બની શકે તો એ જ ભવમાં, નહીં તો વધારેમાં વધારે પંદર ભવમાં મારે એને મોક્ષ પહોંચાડી દેવો જોઈએ.

કદાચિત્ તે મને છોડી દઈને મારાથી વિરુદ્ધ આચરણ કરે અથવા પ્રબળથી પ્રબળ મોહને ધારણ કરે તોપણ અર્દ્ધ-પુદ્ગલ-પરાવર્તનની અંદર મારે એને મોક્ષ પહોંચાડી દેવો જોઈએ, એવી મારી પ્રતિજ્ઞા છે.[1] ”

સમ્યગ્જ્ઞાન

જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે. જાણવું એ એની પર્યાય અર્થાત કાર્ય છે. સમ્યગ્દર્શન સહિત જ્ઞાનને સમ્યગ્જ્ઞાન અને મિથ્યાદર્શન સહિત જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન કહે છે. જ્ઞાનના સમ્યક્પણા અને મિથ્યાપણાનો નિર્ણય લૌકિક વિષયોની સામાન્ય જાણકારીની સચ્ચાઈ પર આધારિત ન હોતાં સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની ઉપસ્થિતિના આધાર પર થાય છે.

મોક્ષના માર્ગમાં—અપ્રયોજનભૂત લૌકિક જાણકારી સત્ય વા અસત્ય ગમે તેવી કેમ ન હોય-આત્માનુભૂતિથી સહિત વ્યક્તિનું સઘળું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અને અપ્રયોજનભૂત લૌકિક જાણકારી ભલે સત્ય જ હોય, પણ જો એને આત્માનુભૂતિ પ્રગટ ન થઈ હોય તો એનું સઘળું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન જ કહેવાય. સમ્યગ્જ્ઞાનમાં રહેલું ‘સમ્યક્’ પદ સમ્યગ્દર્શનની ઉપસ્થિતિનું સૂચક છે અને ‘મિથ્યા’ પદ મિથ્યાદર્શનની ઉપસ્થિતિનું સૂચક છે.[2]

જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે-મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળજ્ઞાન. સમ્યગ્દૃષ્ટિનાં મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન ક્રમશઃ સુમતિ, સુશ્રુત અને સુઅવધિ કહેવાય છે તથા મિથ્યાદૃષ્ટિનાં કુમતિ, કુશ્રુત અને કુઅવધિ. મનઃપર્યય અને કેવળજ્ઞાન સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ હોય છે, તેથી તેમનાં આ પ્રકારના ભેદ હોતા નથી. આ પ્રમાણે સમ્યગ્દૃષ્ટિને પાંચ અને મિથ્યાદૃષ્ટિને ત્રણ-એમ કુલ જ્ઞાન આઠ પ્રકારનાં હોય

[1] [illegible] ભાગ [illegible])

[2] [illegible] ની ટીકા.

છે.[1] એમાંથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને ઉત્પન્ન પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિને થતું ત્રણ પ્રકારનું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે. આ બધાનું વિસ્તૃત વિવેચન સિદ્ધાંતગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ છે.

સમ્યગ્જ્ઞાનની પરિભાષાઓ આગમમાં અનેક પ્રકારે ઉપલબ્ધ છે:—

(૧) જે જે પ્રકારે જીવાદિ પદાર્થ અવસ્થિત છે, તે તે પ્રકારે એમને જાણવા એ સમ્યગ્જ્ઞાન છે.[2]

(૨) જે જ્ઞાન વસ્તુના સ્વરૂપને ન્યૂનતા રહિત, અધિકતા રહિત, વિપરીતતા રહિત, જેવું છે તેવું સંદેહ રહિત જાણે છે તેને સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે.[3]

(૩) આત્મા અને અનાત્માનું સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાયથી રહિત જે જ્ઞાન તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે.[4]

(૪) આત્મસ્વરૂપનું જાણવું એ જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે.[5]

સમ્યગ્જ્ઞાનની જેટલી પરિભાષાઓ આપી છે તે બધીમાં કોઈ ફરક નથી. તે માત્ર જુદા-જુદા પ્રસંગોમાં જુદા-જુદા દૃષ્ટિકોણથી આપવામાં આવી છે. બધીમાંથી એક જ ધ્વનિ ફલિત થાય છે કે

---

૧ (ક) णाणं अट्ठवियप्पं मदिसुदओही अणाणणाणाणि ।
मणपज्जय केवलमवि पच्चक्खपरोक्खभेयं च ॥
—દ્રવ્યસંગ્રહ, ગાથા ૫.

(ખ) ગોમ્મટસાર જીવકાંડ, ગાથા ૩૦૦–૩૦૧.

૨ સર્વાર્થસિદ્ધિ, અ. ૧, સૂત્ર ૧.

૩ अन्यूनमनतिरिक्तं याथातथ्यं विना च विपरीतात् ।
निःसन्देहं वेद यदाहुस्तज्ज्ञानमागमिनः ॥
—રત્નકરંડશ્રાવકાચાર, શ્લોક ૪૨.

૪ संसयविमोहविब्भमविवज्जियं अप्पपरसरूवस्स ।
गहणं सम्मं णाणं सायारमणेयभेयं तु ॥ —દ્રવ્યસંગ્રહ, ગાથા ૪૨.

૫ આપરૂપ કો જાનપનૌ, સો સમ્યગ્જ્ઞાન કલા હૈ ।
—છઢાલા, ચોથી ઢાલ, છંદ ૨.

મોક્ષમાર્ગમાં પ્રયોજનભૂત જીવાદિ પદાર્થોનું અને વિશેષ કરીને આત્મતત્ત્વનું સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય-રહિત જ્ઞાન જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. લૌકિક પદાર્થોના જ્ઞાનથી એને કાંઈ પ્રયોજન નથી.

સમ્યગ્જ્ઞાન એક પ્રકારનું સાચું તત્ત્વજ્ઞાન વા આત્મજ્ઞાન જ છે. સમ્યગ્જ્ઞાનમાં પરદ્રવ્યોનું જાણવું એટલું મહત્ત્વપૂર્ણ નથી, જેટલું કે નિજ આત્મતત્ત્વનું.

બૃહદ્ નયચક્રમાં કહ્યું છે—"જિનેન્દ્ર ભગવાને નિજદ્રવ્યને જાણવા માટે જ અન્ય છ દ્રવ્યોનું કથન કર્યું છે, તેથી માત્ર એ પર-રૂપ એવાં છ દ્રવ્યોનું જાણવું સમ્યગ્જ્ઞાન નથી.[1]

જિનાગમમાં સમ્યગ્જ્ઞાનના મહિમાનું કથન ઘણું ઉપલબ્ધ છે. જેમકે :–

જ્ઞાન સમાન ન આન જગત મેં સુખ કો કારન,
ઇહિ પરમામૃત જન્મજરામૃતુ-રોગ-નિવારન ॥ ૪ ॥

કોટિ જન્મ તપ તપૈં, જ્ઞાન બિન કર્મ ઝરૈં જે;
જ્ઞાની કે છિન મેં ત્રિગુપ્તિ તૈં સહજ ટરૈં તે ॥ ૫ ॥

ધન સમાજ ગજ બાજ, રાજ તો કાજ ન આવૈ;
જ્ઞાન આપકો રૂપ ભયે, ફિર અચલ રહાવૈ ।
તાસ જ્ઞાનકો કારન, સ્વ-પર વિવેક બખાનૌ;
કોટિ ઉપાય બનાય ભવ્ય, તાકો ઉર આનૌ ॥ ૭ ॥

જે પૂરબ શિવ ગયે, જાહિં, અરુ આગે જૈહૈં;
સો સબ મહિમા જ્ઞાન-તની, મુનિનાથ કહૈં હૈં ।
વિષય-ચાહ દવ-દાહ, જગત-જન અરનિ દઝાવૈ;
તાસ ઉપાય ન આન, જ્ઞાનઘનઘાન બુઝાવૈ[2] ॥ ૮ ॥

---

[1] [illegible] कहियं जिणेहिं छद्दव्वं ।
[illegible] णाणभावो ण होइ सण्णाणं ॥

[2] [illegible]

મહિમા સમ્યગ્જ્ઞાન કી, અરુ વિરાગબલ જોય ।
ક્રિયા કરત ફલ ભુંજતૈં, કરમબંધ નહિં હોય[1] ॥
બહુવિધિ ક્રિયા કલેશ સૌં, શિવપદ લહૈ ન કોય ।
જ્ઞાનકલા પરકાશ સૌં, સહજ મોખ પદ હોય[2] ॥

જ્યાં એક બાજુ સમ્યગ્જ્ઞાનનાં ભરપૂર ગીત ગાયાં છે; ત્યાં જ બીજી બાજુ આત્મજ્ઞાન રહિત આગમજ્ઞાન, લૌકિકજ્ઞાન અને સંયમની નિરર્થકતા પણ દિલ ખોલીને સ્પષ્ટ કરી છે. જેમકે :—

जो णवि जाणदि अप्पं, णाणसरूवं सरीरदो भिण्णं ।
सो णवि जाणदि सत्थं, आगमपाढं कुणंतो वि[3] ॥

જે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માને શરીરથી ભિન્ન જાણતો નથી તે બહુ આગમ-પાઠ કરવા છતાં પણ શાસ્ત્રને જાણતો નથી.

जदि पढदि बहुसुदाणि य जदि काहिदि बहुविहं य चारित्तं ।
तं बालसुदं चरणं हवेइ अप्पस्स विवरीदं[4] ॥ १०० ॥

આત્મસ્વભાવથી વિપરીત બહુ પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનું પઠન અને બહુ પ્રકારનાં ચારિત્રનું પાલન પણ બાળશ્રુત અને બાળચારિત્ર છે.

आत्मध्यान रतिर्ज्ञेयं विद्वत्तायाः परं फलम् ।
अशेषशास्त्रशास्तृत्वं संसारोऽभापि धीधनैः[5] ॥

આત્મધ્યાનમાં રતિ થવી એ વિદ્વતાનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ છે અને આત્મા પ્રત્યેના પ્રેમ વિના અનેક શાસ્ત્રોનું પઠન પણ સંસાર છે.

विदिताशेषशास्त्रोऽपि न जाग्रदपि मुच्यते ।
देहात्मदृष्टिर्ज्ञातात्मा सुप्तोन्मत्तोऽपि मुच्यते[6] ॥

---

૧ નાટક સમયસાર, નિર્જરા દ્વાર છંદ ૩.
૨ નાટક સમયસાર, નિર્જરા દ્વાર છંદ ૨૧.
૩ કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા, ગાથા ૪૬૪
૪ અષ્ટપાહુડ (મોક્ષપાહુડ), ગાથા ૧૦૦
૫ યોગસાર, ૭/૪૩.
૬ સમાધિશતક, શ્લોક ૯૪.

શરીરમાં આત્મબુદ્ધિ રાખનાર બહિરાત્મા સર્વ શાસ્ત્રોને જાણ
છતાં પણ મુક્ત થતો નથી અને દેહથી ભિન્ન આત્માનો અનુ
કરવાવાળો અંતરાત્મા સૂવે અને ઉન્મત્ત થાય તોપણ મુક્ત
જાય છે.

મુનિવ્રત ધાર અનન્તબાર ગ્રીવક ઉપજાયો ।
પૈ નિજ આતમજ્ઞાન બિના, સુખ લેશ ન પાયો[1] ॥
આત્મજ્ઞાન હી જ્ઞાન હૈ, શેષ સભી અજ્ઞાન ।
વિશ્વશાંતિ કા મૂલ , વીતરાગ વિજ્ઞાન[2] ॥

સ્વીકારવાની વાત છે. વળી તર્કની કસોટી પર સાચું માલૂમ પડે પછી પણ જ્યાં લગી એનો અનુભવ કરવામાં ન આવે ત્યાં લગી એ નિજવૈભવ બની શકતો નથી. એને નિજવૈભવ બનવા માટે આગમ, ઉપદેશ, તર્ક અને અનુભવના માર્ગથી પસાર થવું પડે.

આગમ અને ઉપદેશ સંબંધી ચર્ચા 'શાસ્ત્ર અને ગુરુ' ના પ્રકરણોમાં આવી ગઈ છે, અનુભવની વાત પણ ઘણી ખરી ભેદ-વિજ્ઞાન અને આત્માનુભૂતિના પ્રકરણોમાં આવી ગઈ છે. અહીં અનેકાંત અને સ્યાદ્વાદને સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી અને પ્રસંગ-પ્રાપ્ત છે. યુક્તિનું અવલંબન અર્થાત્ તર્કની તુલાનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રમાણ અને નયોની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા પણ અપેક્ષિત છે, કેમકે નિર્ણય ન્યાય વડે જ સંભવિત છે અને ન્યાય નય-પ્રમાણાત્મક હોય છે.

અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદ

વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્તાત્મક છે. દરેક વસ્તુ અનેક ગુણો-ધર્મોથી યુક્ત છે. અનંત ધર્માત્મક વસ્તુ જ અનેકાન્ત છે અને વસ્તુના અનેકાન્ત સ્વરૂપને સમજાવનારી સાપેક્ષ કથન-પદ્ધતિને સ્યાદ્વાદ કહે છે.[1] અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદ વચ્ચે દ્યોત્ય-દ્યોતક સંબંધ છે.

સમયસારની આત્મખ્યાતિ ટીકાના પરિશિષ્ટમાં આ સંબંધમાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર લખે છે:—

"સ્યાદ્વાદ સર્વ વસ્તુઓના સ્વરૂપને સિદ્ધ કરનારું અર્હંત સર્વજ્ઞનું અસ્ખલિત (નિર્બાધ) શાસન છે. તે (સ્યાદ્વાદ) એમ કહે છે કે અનેકાન્ત સ્વભાવવાળી હોવાથી સર્વ વસ્તુઓ અનેકાન્તાત્મક છે....જે વસ્તુ તત્ છે તે જ અતત્ છે, જે એક છે તે જ અનેક છે, જે સત્ છે તે જ અસત્ છે, જે નિત્ય છે તે જ અનિત્ય છે— આ પ્રમાણે એક વસ્તુમાં વસ્તુત્વની નિપજાવનારી પરસ્પર વિરુદ્ધ

---

1 अनेकान्तात्मकार्थ कथनं स्याद्वादः ।

—લઘીયસ્ત્રય ટીકા (અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદ, પાનું ૨૨)

બે શક્તિઓનું પ્રકાશવું એ અનેકાન્ત છે.[1]

અનેકાન્ત શબ્દ 'અનેક' અને 'અન્ત' એ શબ્દોનો મળીને બન્યો છે. અનેકનો અર્થ થાય છે એકથી અધિક. એકથી અધિક બે પણ હોઈ શકે છે અને અનંત પણ. બે અને અનંતની વચ્ચેમાં એમ અનેક અર્થ સંભવિત છે. વળી અન્તનો અર્થ છે ધર્મ અથવા ગુણ. દરેક વસ્તુમાં અનંત ગુણ વિદ્યમાન છે. તેથી જ્યાં અનેકનો અર્થ અનંત થાય ત્યાં અંતનો અર્થ ગુણ લેવો. આ વ્યાખ્યાને અનુસરીને આ અર્થ થાય–અનંતગુણાત્મક વસ્તુ જ અનેકાન્ત છે. પરંતુ જ્યાં અનેકનો અર્થ બે લેવામાં આવે ત્યાં અન્તનો અર્થ ધર્મ થશે. ત્યારે આ અર્થ થાય–પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રતીત થવાવાળા બે ધર્મોનું [illegible]

વિરોધાભાસ રહિત છે, નિર્દોષ છે, તેમને ગુણ કહે છે. જેમકે—આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, આદિ; પુદ્‌ગલમાં રૂપ, રસ, ગંધ, આદિ.

જે ગુણોમાં પરસ્પર કોઈ વિરોધ નથી, એમની એક વસ્તુમાં એકીસાથે સત્તા (હોવાપણું) તો બધા જ વાદી–પ્રતિવાદી સહજ સ્વીકાર કરી લે છે; પરંતુ જેમાં વિરોધ જેવું પ્રતિભાસિત થાય છે, એને સ્યાદ્વાદી જ સ્વીકાર કરે છે. બીજા લોકો એમાંથી કોઈ એક પક્ષને ગ્રહણ કરી પક્ષપાતી બની જાય છે. તેથી અનેકાન્તની પરિભાષામાં પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિઓના પ્રકાશન પર વિશેષ જોર આપવામાં આવ્યું છે.

દરેક વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધી પ્રતીત હોવાવાળાં અનેક યુગલ (જોડાં) મળી આવે છે, તેથી વસ્તુ કેવળ અનેક ધર્મો (ગુણો)નો જ પિંડ છે એમ નથી—પરંતુ પરસ્પર વિરોધી જણાતાં અનેક ધર્મ-યુગલોનો પણ પિંડ છે, તે પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રતીત થવાવાળા ધર્મોને સ્યાદ્વાદ પોતાની સાપેક્ષ શૈલી વડે પ્રતિપાદન કરે છે.

દરેક વસ્તુમાં અનંત ધર્મ છે. એ બધાનું કથન એકીસાથે તો સંભવિત નથી—કેમકે શબ્દોની શક્તિ મર્યાદિત છે, તે એક સમયમાં એક જ ધર્મને કહી શકે છે. તેથી અનંત ધર્મોમાં એક વિવક્ષિત ધર્મ મુખ્ય હોય છે જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોય છે, બાકીના બધા ધર્મો ગૌણ હોય છે, કેમકે તેમના સંબંધમાં હાલ કાંઈ પણ કહેવામાં આવેલ નથી. આ મુખ્યતા અને ગૌણતા વસ્તુમાં વિદ્યમાન ધર્મોની અપેક્ષાએ નથી હોતી પણ વક્તાની ઇચ્છાનુસાર હોય છે. વિવક્ષા–અવિવક્ષા કથનના ભેદ છે, વસ્તુના ભેદ નથી. વસ્તુમાં તો બધા જ ધર્મો પ્રતિ સમય પોતાની પૂરી હેસિયતથી વિદ્યમાન રહે છે, એમાં મુખ્ય–ગૌણનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી, કારણ કે વસ્તુમાં તો તે પરસ્પર વિરોધી ધર્મોને પોતાનામાં ધારણ કરી રાખવાની શક્તિ છે. તે તો એ વસ્તુમાં અનાદિકાળથી વિદ્યમાન છે અને અનંત-કાળ સુધી રહેશે. એમને એકી સાથે કહેવાનું સામર્થ્ય વાણીમાં

નહીં હોવાથી વાણીમાં વિવક્ષા–અવિવક્ષા અને મુખ્ય–ગૌણના ભેદ હોય છે.

વસ્તુ તો પરથી નિરપેક્ષ જ છે. એને પોતાના ગુણ–ધર્મો ધારણ કરી રાખવામાં કોઈ પરની અપેક્ષા રંચમાત્ર પણ નથી. એમાં નિત્યતા–અનિત્યતા, એકતા–અનેકતા વગેરે બધા ધર્મો એકી સાથે વિદ્યમાન રહે છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિથી વસ્તુ જે સમયે નિત્ય છે, પર્યાયદૃષ્ટિથી એ જ સમયે અનિત્ય પણ છે, વાણી વડે જ્યારે નિત્યતાનું કથન કરવામાં આવે ત્યારે અનિત્યતાનું કથન સંભવિત નથી. તેથી જ્યારે આપણે વસ્તુની નિત્યતાનું પ્રતિપાદન કરીએ ત્યારે શ્રોતા એ સમજી શકે છે કે વસ્તુ નિત્ય જ છે, અનિત્ય નથી. તેથી આપણે 'કોઈ અપેક્ષાએ નિત્ય પણ છે' એમ કહીએ છીએ. એમ કહેતાં તેના જ્ઞાનમાં એ વાત સહજપણે આવી જાય કે કોઈ અપેક્ષાએ [illegible] પણ છે [illegible] વાણીના અસામર્થ્યને લીધે આ વાત કહેવામાં [illegible] તેથી વાણીમાં સ્યાત્ પદનો પ્રયોગ આવશ્યક છે, [illegible] અવિવક્ષિત ધર્મોને ગૌણ કરે છે, પરંતુ અભાવ નહીં. [illegible] થઈ શકે છે.

[illegible] માં [illegible] આ પ્રકારે

કેટલાક વિચારકો કહે છે કે સ્યાદ્વાદ શૈલીમાં 'પણ' (ભી) નો પ્રયોગ છે, 'જ' નો નથી. તેમને 'પણ'માં સમન્વયની સુગંધ અને 'જ'માં હઠની દુર્ગંધ આવે છે, પણ આ તેમનો બૌદ્ધિક ભ્રમ જ છે. સ્યાદ્વાદ શૈલીમાં જેટલી આવશ્યકતા 'પણ'ના પ્રયોગની છે, એનાથી જરાય ઓછી આવશ્યકતા 'જ'ના પ્રયોગની નથી. 'પણ' અને 'જ'નું સમાન મહત્ત્વ છે.

'પણ' સમન્વયનું સૂચક ન હોતાં 'અનુક્ત'ની સત્તાનું સૂચક છે અને 'જ' આગ્રહનું સૂચક ન હોતાં 'દૃઢતા'નું સૂચક છે. એમના પ્રયોગની એક રીત છે અને તે આ છે–જ્યાં અપેક્ષા ન બતાવતાં માત્ર એમ કહેવામાં આવે કે 'કોઈ અપેક્ષા'[1] ત્યાં 'પણ' જોડવું જરૂરી છે અને જ્યાં અપેક્ષા સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવે ત્યાં 'જ' જોડવું અનિવાર્ય છે. જેમકે–દરેક વસ્તુ કથંચિત્ નિત્ય પણ છે અને કથંચિત અનિત્ય પણ છે. જો આને આપણે અપેક્ષા સહિત કહીએ તો આ પ્રમાણે કહેવું પડે કે દરેક વસ્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય જ છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય જ.

'પણ' એમ બતાવે છે કે આપણે જે કહીએ છીએ તે વસ્તુ માત્ર એટલી જ નથી, અન્ય પણ છે; પરંતુ 'જ' એમ બતાવે છે કે અન્ય દૃષ્ટિકોણોથી દેખતાં વસ્તુ બીજી ઘણી બધી છે, પરંતુ જે દૃષ્ટિકોણથી આ વાત બતાવવામાં આવી છે તે બરાબર તેમ જ છે, એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. તેથી 'જ' અને 'પણ' એક બીજાનાં પૂરક છે, વિરોધી નથી. 'જ' પોતાના વિષયની બાબતમાં સઘળી શંકાઓનો અભાવ કરીને દૃઢતા પ્રગટ કરે છે અને 'પણ' અન્ય પક્ષોની બાબતમાં મૌન રહીને પણ એમની સંભાવનાનું નહીં, નિશ્ચિત સત્તાનું સૂચક છે.

'પણ' નો અર્થ એમ કરવામાં આવે કે જે કાંઈ કહેવામાં

---

1 'કોઈ અપેક્ષા'ના ભાવને સ્યાત્ અથવા કથંચિત્ શબ્દ પ્રગટ કરે છે.

આવી રહ્યું છે તેની વિરુદ્ધ પણ સંભાવના છે તો તે અર્થ ખોટો છે. સંભાવના અજ્ઞાનની સૂચક છે અર્થાત એમ પ્રગટ કરે છે કે હું નથી જાણતો, બીજું કાંઈ પણ હશે. જ્યારે સ્યાદ્વાદ એ સંભાવના-વાદ નથી; નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન હોવાથી પ્રમાણ છે. 'પણ'માંથી એવો અર્થ નથી નીકળતો કે એના સિવાય શું છે તે હું નથી જાણતો; પરંતુ એવો અર્થ નીકળે છે કે આ સમયે એ કહી શકાતો નથી વા એને કહેવાની આવશ્યકતા નથી. અપૂર્ણને પૂર્ણ સમજી લેવામાં ન આવે તે માટે 'પણ'નો પ્રયોગ છે. બીજા શબ્દોમાં જે વાત અંશના સંબંધમાં કહેવામાં આવી રહી છે એને પૂર્ણના સંબંધમાં જાણી લેવામાં ન આવે એટલા માટે 'પણ'નો પ્રયોગ છે, અનેક મિથ્યા એકાંતોના જોડ-તોડ માટે નહીં.

આ જ પ્રમાણે 'જ'નો પ્રયોગ 'આગ્રહી'નો પ્રયોગ નહીં હોતાં એ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે છે કે અંશના સંબંધમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે સંપૂર્ણપણે સત્ય છે. તે દૃષ્ટિએ વસ્તુ તેવી જ છે, અન્યરૂપ નથી.

સમંતભદ્રાદિ આચાર્યોએ પદે-પદે 'જ'નો પ્રયોગ કર્યો છે.[1] 'જ'ના પ્રયોગનું સમર્થન શ્લોકવાર્તિકમાં આ પ્રમાણે કર્યું છે:—

> वाक्येऽवधारणं तावदनिष्टार्थ निवृत्तये।
> कर्त्तव्यमन्यथानुक्तसमत्वात्तस्य कुत्रचित्॥

વાક્યોમાં 'જ'નો પ્રયોગ અનિષ્ટ અર્થની નિવૃત્તિ અને દૃઢતા માટે કરવો જ જોઈએ, નહીંતર કોઈ—કોઈ વાર તે વાક્ય ન કહેવાયા સરખું સમજવામાં આવે છે.[2] યુક્ત્યનુશાસન શ્લોક ૪૧–૪૨ માં આચાર્ય સમંતભદ્રે પણ આ પ્રકારનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે.

---

૧ सदेव सर्वं को नेच्छेत स्वरूपादि चतुष्टयात।
असदेव विपर्यासान्न चेन्न व्यवतिष्ठते॥

—આપ્તમીમાંસા, શ્લોક ૧૫.

૨ શ્લોકવાર્તિક, અ. ૧, સૂત્ર ૬, શ્લોક ૫૩.

આ સંદર્ભમાં સિદ્ધાંતાચાર્ય પંડિત કૈલાશચંદ્રજી લખે છે :—

"આ જ પ્રમાણે વાક્યમાં જકાર (જ)નો પ્રયોગ ન કરવાથી સર્વથા એકાંતને માનવું પડે; કારણકે તે સ્થિતિમાં અનેકાન્તનું નિરાકરણ અવશ્યંભાવી છે. જેમકે – 'ઉપયોગ લક્ષણ જીવનું જ છે' – આ વાક્યમાં જકાર (જ) હોવાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઉપયોગ લક્ષણ અન્ય કોઈનું ન હોતાં જીવનું જ છે. તેથી જો એમાંથી 'જ' કાઢી નાખવામાં આવે તો ઉપયોગ અજીવનું પણ લક્ષણ હોઈ શકે છે."[1]

પ્રમાણ વાક્યમાં માત્ર સ્યાત્ પદનો પ્રયોગ થાય છે, પરંતુ નય વાક્યમાં સ્યાત્ પદની સાથે સાથે 'જ'નો પ્રયોગ પણ આવશ્યક છે.[2] 'જ' સમ્યક એકાંતનું સૂચક છે અને 'પણ' સમ્યક અનેકાન્તનું સૂચક છે.

જોકે જૈન દર્શન અનેકાન્તવાદી દર્શન કહેવામાં આવે છે, તોપણ જો એને સર્વથા અનેકાન્તવાદી માનવામાં આવે તો એ પણ એકાન્ત થઈ જાય. તેથી જૈન દર્શનમાં અનેકાન્તમાં પણ અનેકાન્તનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. જૈન દર્શન સર્વથા ન એકાન્તવાદી છે, ન સર્વથા અનેકાન્તવાદી. તે કથંચિત એકાન્તવાદી અને કથંચિત અનેકાન્તવાદી છે. એનું જ નામ અનેકાન્તમાં અનેકાન્ત છે. કહ્યું પણ છે :—

अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः प्रमाणनयसाधनः ।
अनेकान्तः प्रमाणात्ते तदेकान्तोऽर्पितान्नयात्[3] ॥

પ્રમાણ અને નય જેનાં સાધન છે એવું અનેકાન્ત પણ અનેકાન્ત-સ્વરૂપ છે; કેમકે સર્વાંશગ્રાહી પ્રમાણની અપેક્ષાએ વસ્તુ અનેકાન્ત-સ્વરૂપ અને અંશગ્રાહી નયની અપેક્ષાએ વસ્તુ એકાંતસ્વરૂપ સિદ્ધ છે.

---

૧ જૈન ન્યાય, પાનું ૩૦૦.

૨ નયચક્ર, પાનું ૧૨૯.

૩ સ્વયંભૂસ્તોત્ર, શ્લોક ૧૦૩ (અરનાથ સ્તુતિ, શ્લોક ૧૮).

પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્ન નયોને સ્યાદ્વાદરૂપી સૂત્રમાં પરોવી દેવાથી સંપૂર્ણ નય શ્રુતપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે.[1]

પરમાગમના બીજસ્વરૂપ અનેકાન્તમાં સંપૂર્ણ નયો (સમ્યક્ એકાન્તો) નો વિલાસ છે, એમાં એકાન્તોના વિરોધને સમાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય છે[2]; કેમકે વિરોધ વસ્તુમાં નથી, અજ્ઞાનમાં છે. જેમકે—એક હાથીને અનેક જન્માંધ વ્યક્તિઓ સ્પર્શીને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે. ત્યાં જેના હાથમાં હાથીનો પગ આવે તે હાથીને થાંભલા જેવો, પેટ પર હાથ ફેરવવાવાળો દીવાલ જેવો, કાન પકડવાવાળો સૂપડા જેવો, અને સૂંઢ પકડનાર કેળના સ્તંભ જેવો કહે તો તે સંપૂર્ણ હાથીના સંબંધમાં સત્યાર્થ નથી. કેમકે જોયો છે અંશ અને કહેવામાં આવ્યો સર્વાંશને.

જો અંશને જોઈને અંશનું જ કથન કરે તો ખોટું નથી. જેમકે જો એમ કહેવામાં આવે કે હાથીનો પગ થાંભલા જેવો છે, કાન સૂપડા જેવો છે, પેટ દીવાલ જેવું છે તો કાંઈ અસત્ય નથી, કેમકે આ કથન સાપેક્ષ છે અને સાપેક્ષ નય સત્ય હોય છે; એકલો પગ હાથી નથી, એકલું પેટ પણ હાથી નથી, એ જ પ્રમાણે કોઈ પણ એકલું અંગ અંગીને વ્યક્ત કરી શકતું નથી.

'સ્યાત્' પદના પ્રયોગથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અહીં જે કથન કરવામાં આવી રહ્યું છે, તે અંશના સંબંધમાં છે, પૂર્ણ વસ્તુના સંબંધમાં નહીં. હાથી અને હાથીનાં અંગોના કથનમાં 'જ' અને 'પણ' નો પ્રયોગ આ પ્રમાણે થાય :—

હાથી કોઈ અપેક્ષાએ દીવાલ જેવો પણ છે, કોઈ અપેક્ષાએ થાંભલા જેવો પણ છે, અને કોઈ અપેક્ષાએ સૂપડા જેવો પણ છે. અહીં અપેક્ષા દર્શાવવામાં આવી નથી, માત્ર એટલું જ કહ્યું છે કે 'કોઈ અપેક્ષાએ', તેથી 'પણ' જોડવું આવશ્યક થઈ પડ્યું. જો

---

૧ સ્યાદ્વાદમંજરી, શ્લોક ૩૦ ની ટીકા

૨ પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય, શ્લોક ૨

[illegible] ... અનિત્યાંશ [illegible]
[illegible] ન આવે; જેમકે
[illegible] જેવો જ છે અને
હાથીનો પગ થાંભલા જેવો જ છે, કાન સૂપડા જેવો જ છે અને
પેટ ઢોલક જેવું જ છે.

ઉપરોક્ત કથન અંશના સંબંધમાં પૂર્ણ સત્ય છે, તેથી 'જ' લગાડવો આવશ્યક છે. તથા પૂર્ણના સંબંધમાં આંશિક સત્ય છે, તેથી 'પણ' લગાડવો જરૂરી છે.

જ્યાં 'સ્યાત્' પદનો પ્રયોગ ન પણ હોય તોપણ વિવેકી જનોએ સમજવું જોઈએ કે તે અનુક્ત (સાઇલેન્ટ) છે. કષાય-પાહુડમાં આ સંબંધમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે:—

"સ્યાત્ શબ્દના પ્રયોગનો અભિપ્રાય રાખવાવાળો વક્તા સ્યાત્ શબ્દનો પ્રયોગ ન પણ કરે તોપણ તેના અર્થનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. તેથી સ્યાત્ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરવામાં આવે તોપણ કાંઈ દોષ નથી. કહ્યું પણ છે—સ્યાત્ શબ્દના પ્રયોગની પ્રતિજ્ઞાનો અભિપ્રાય રાખવાથી 'સ્યાત્' શબ્દનો અપ્રયોગ દેખવામાં આવે છે.[1]"

જોકે દરેક વસ્તુ અનેક પરસ્પર વિરોધી ધર્મ-યુગલોનો પિંડ છે તોપણ વસ્તુમાં સંભાવ્યમાન પરસ્પર વિરોધી ધર્મો જ હોય છે, અસંભાવ્ય નહીં. અન્યથા આત્મામાં નિત્યત્વ–અનિત્યત્વાદિની જેમ ચેતનત્વ–અચેતનત્વ ધર્મોની સંભાવનાનો પ્રસંગ આવશે. આ વાતને 'ધવલા'માં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરી છે:—

"પ્રશ્ન:—જે ધર્મોને એક આત્મામાં એકી સાથે રહેવાનો વિરોધ નથી, તે રહે, પરંતુ સંપૂર્ણ ધર્મો તો એક આત્મામાં એકી સાથે રહી શકે નહીં?

ઉત્તર:—કોણ એમ કહે છે કે પરસ્પર વિરોધી અને અવિરોધી સર્વ ધર્મોનું એકીસાથે એક આત્મામાં રહેવું સંભવિત છે? જો

1 જૈનેન્દ્ર સિદ્ધાંત કોષ, ભાગ ૪, પાનું ૫૦૧.

સંપૂર્ણ ધર્મોનું એકીસાથે રહેવું માની લેવામાં આવે તો પરસ્પર વિરુદ્ધ ચૈતન્ય-અચૈતન્ય, ભવ્યત્વ-અભવ્યત્વ આદિ ધર્મોને એકીસાથે આત્મામાં રહેવાનો પ્રસંગ આવશે. તેથી સંપૂર્ણ પરસ્પર વિરોધી ધર્મો એક આત્મામાં રહે છે, અનેકાન્તનો આવો અર્થ નહીં સમજવો જોઈએ; પરંતુ જે ધર્મોનો જે આત્મામાં અત્યંત અભાવ નથી, તે ધર્મો તે આત્મામાં કોઈ કાળ અને કોઈ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એકીસાથે પણ હોઈ શકે છે, એમ અમે માનીએ છીએ.[1] "

અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદનો પ્રયોગ કરતી વખતે એ સાવધાની રાખવી ખૂબ આવશ્યક છે કે આપણે જે પરસ્પર વિરોધી ધર્મોની સત્તા વસ્તુમાં પ્રતિપાદિત કરીએ છીએ, તે ધર્મોની સત્તા વસ્તુમાં સંભવિત છે કે નથી; અન્યથા કોઈવાર આપણે એમ પણ કહેવા લાગીએ કે કથંચિત્ જીવ ચેતન છે અને કથંચિત્ અચેતન પણ છે. અચેતનત્વની જીવમાં સંભાવના નથી, તેથી અહીં અનેકાન્ત બતાવતી વેળા અસ્તિ-નાસ્તિના રૂપમાં ઘટાવવું જોઈએ. જેમકે-જીવ ચેતન (જ્ઞાનદર્શનસ્વરૂપ) જ છે, અચેતન નહીં.

વસ્તુતઃ ચેતન અને અચેતન તો પરસ્પર વિરોધી ધર્મ છે અને નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ પરસ્પર વિરોધી નહીં, વિરોધી પ્રતીત થતા ધર્મો છે, તે પરસ્પર વિરોધી પ્રતીત થાય છે, છે નહીં. એમની સત્તા એક દ્રવ્યમાં એકીસાથે હોય છે. અનેકાન્ત પરસ્પર વિરોધી પ્રતીત થતા ધર્મોનું પ્રકાશન કરે છે.

જિનેન્દ્ર ભગવાનનું સ્યાદ્વાદરૂપી નયચક્ર અતિશય તીક્ષ્ણ ધારવાળું છે. એને અત્યંત સાવધાનીથી ચલાવવું જોઈએ, અન્યથા ધારણ કરનારનું જ મસ્તક છેદાઈ જાય છે.[2] એને ચલાવતાં પહેલાં

[1] ધવલા પુ. ૧, ખંડ ૧, ભાગ ૧, સૂત્ર ૧૧, પાનું ૧૬૭.

[2] अत्यन्तनिशितधारं, दुरासदं जिनवरस्य नयचक्रम् ।
खंडयति धार्यमाणं मूर्धानं झटिति दुर्विदग्धानाम् ॥
—પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય, શ્લોક ૫૯.

નયચક્ર ચલાવવામાં ચતુર એવા ગુરુઓનું શરણ લેવું જોઈએ.[1] એમના માર્ગદર્શનમાં જિનવાણીનો મર્મ સમજવો જોઈએ.

અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત એટલો ગૂઢ અને ગંભીર છે કે એને ઊંડાણથી અને સૂક્ષ્મતાથી સમજ્યા વિના એના તળ સુધી પહોંચવું અસંભવિત છે, કેમકે ઉપર ઉપરથી જોતાં એ એકદમ ગલત જેવો પ્રતીત થાય છે. આ સંબંધમાં હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય, કાશીના દર્શન-શાસ્ત્રના ભૂતપૂર્વ પ્રધાનાધ્યાપક શ્રી ફણિભૂષણ અધિકારીએ લખ્યું છે:—

"જૈન ધર્મના સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતને જેટલો ગલત સમજવામાં આવ્યો છે, એટલો કોઈ અન્ય સિદ્ધાંતને નહીં. ત્યાં સુધી કે શંકરાચાર્ય પણ આ દોષથી મુક્ત નથી, એમણે પણ આ સિદ્ધાંત પ્રતિ અન્યાય કર્યો છે. આ વાત અલ્પજ્ઞ પુરુષો માટે ક્ષમ્ય થઈ શકતી હતી, પરંતુ જો મને કહેવાનો અધિકાર હોય તો હું ભારતના આ મહાન વિદ્વાન માટે તો અક્ષમ્ય જ કહું, જોકે હું આ મહર્ષિને ખૂબ આદરની દૃષ્ટિથી જોઉં છું. એવું માલૂમ પડે છે કે એમણે આ ધર્મના દર્શન-શાસ્ત્રના મૂળગ્રંથોનું અધ્યયન કરવાની પરવા કરી નથી.[2]"

હિન્દીના પ્રસિદ્ધ સમાલોચક આચાર્ય મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી લખે છે:—

"પ્રાચીન ઢર્રાના હિંદુ ધર્માવલંબી મોટા-મોટા શાસ્ત્રી સુધ્ધાં આજ પણ નથી જાણતા કે જૈનોનો સ્યાદ્વાદ કયા પંખીનું નામ છે.[3]"

શ્રી મહામહોપાધ્યાય સત્ય સમ્પ્રદાયાચાર્ય પં. સ્વામી રામમિશ્રજી

---

[1] गुरवो भवन्ति शरणं प्रबुद्धनयचक्रसंचाराः ।

—પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય, શ્લોક ૫૮.

[2] [illegible]

શાસ્ત્રી, પ્રોફેસર સંસ્કૃત કૉલેજ, વારાણુસી લખે છે :—

"હું ક્યાં સુધી કહું, મોટા-મોટા પ્રખ્યાત આચાર્યોએ પોતાના ગ્રંથોમાં જે જૈનમતનું ખંડન કર્યું છે એ એવું કર્યું છે કે જેને સાંભળી-દેખીને હસવું આવે છે, સ્યાદ્વાદ એ જૈનધર્મનો અભેદ્ય કિલ્લો છે, જેની અંદર વાદી-પ્રતિવાદીઓના માયામયી ગોળા પ્રવેશ કરી શકતા નથી.

જૈન ધર્મના સિદ્ધાંત પ્રાચીન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક પદ્ધતિના અભ્યાસીઓ માટે ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આ સ્યાદ્વાદ વડે સર્વ સત્ય વિચારોનું દ્વાર ખૂલી જાય છે."[1]

સંસ્કૃતના ઉદ્‌ભટ વિદ્વાન ડૉ. ગંગાનાથ ઝાના વિચારો પણ દ્રષ્ટવ્ય છે:—

"જ્યારથી મેં શંકરાચાર્ય દ્વારા જૈન સિદ્ધાંતનું ખંડન વાંચ્યું છે ત્યારથી મને વિશ્વાસ થયો કે આ સિદ્ધાંતમાં ઘણુંબધું છે જે વેદાન્તના આચાર્ય સમજ્યા નથી અને જે કાંઈ આજ લગી જૈન ધર્મને જાણી શક્યો છું એનાથી મારો દૃઢ વિશ્વાસ થયો છે કે જો તેમણે જૈનધર્મને એના મૂળ ગ્રંથો દ્વારા જોવાનું કષ્ટ ઉઠાવ્યું હોત તો તેમને જૈનધર્મનો વિરોધ કરવાની કોઈ વાત મળત નહીં.[2]"

'સ્યાત્' પદનો બરાબર અર્થ સમજવો ખૂબ આવશ્યક છે. એના સંબંધમાં બહુ ભ્રમ પ્રચલિત છે–કોઈ સ્યાત્‌નો અર્થ સંશય કરે છે, કોઈ કદાચ, તો કોઈ સંભાવના. આ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદને શાયદવાદ, સંશયવાદ વા સંભાવનાવાદ બનાવી દે છે. 'સ્યાત્' શબ્દ તિઙન્ત ન હોતાં 'નિપાત' છે. તે સંદેહનો વાચક ન હોતાં એક નિશ્ચિત અપેક્ષાનો વાચક છે. 'સ્યાત્' શબ્દને સ્પષ્ટ કરતાં તાર્કિક ચૂડામણિ આચાર્ય સમંતભદ્ર લખે છે:—

---

૧. તીર્થંકર વર્ધમાન, પાનું ૯૨.

૨ તીર્થંકર વર્ધમાન, પાનું ૯૪.

वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणं ।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात् तव केवलिनामपि[1] ॥ १०३ ॥

'સ્યાત' શબ્દ નિપાત છે. વાક્યોમાં પ્રયુક્ત આ શબ્દ અનેકાંતનો દ્યોતક વસ્તુસ્વરૂપનું વિશેષણ છે.

કલ્પના, સંશય, અને સંભાવનામાં એક અનિશ્ચય છે; અનિશ્ચય અજ્ઞાનનું સૂચક છે. સ્યાદ્વાદમાં ક્યાંય પણ અજ્ઞાનની ઝલક નથી. તે જે કાંઈ કહે છે, તે દૃઢતાની સાથે કહે છે; તે કલ્પના કરતો નથી, સંભાવનાઓ વ્યક્ત કરતો નથી.

શ્રી પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ લખે છે :—

" મહાવીરના સિદ્ધાંતમાં બતાવવામાં આવેલ સ્યાદ્વાદને કેટલાક લોકો સંશયવાદ કહે છે, એને હું નથી માનતો. સ્યાદ્વાદ સંશયવાદ નથી, પરંતુ તે એક દૃષ્ટિબિંદુ આપણને ઉપલબ્ધ કરાવી દે છે. વિશ્વનું કઈ રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ તે આપણને શીખવે છે. એ નિશ્ચય છે કે વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ દ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વિના કોઈપણ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં આવી શકતી નથી. સ્યાદ્વાદ (જૈનધર્મ) પર આક્ષેપ કરવો એ અનુચિત છે.[2] "

આચાર્ય સમન્તભદ્રે સ્યાદ્વાદને કેવલજ્ઞાનની જેમ સર્વ તત્ત્વપ્રકાશક માન્યો છે. ભેદ માત્ર પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષનો છે.[3]

અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત વસ્તુસ્વરૂપના સત્યાર્થ રૂપનું દિગ્દર્શન કરાવનાર હોવાથી આત્મ-શાન્તિની સાથે-સાથે વિશ્વશાંતિનો પણ પ્રતિષ્ઠાપક સિદ્ધાંત છે. આ સંબંધમાં સુપ્રસિદ્ધ

---

૧ આપ્તમીમાંસા, શ્લોક ૧૦૩

૨ તીર્થંકર વર્ધમાન, પાનું ૯૪.

૩ स्याद्वाद केवलज्ञाने सर्वतत्त्व प्रकाशने ।
भेदः साक्षादसाक्षाच्च, ह्यवस्त्वन्यतमं भवेत् ॥

—આપ્તમીમાંસા, શ્લોક ૧૦૫.

ઐતિહાસિક વિદ્વાન અને રાષ્ટ્રકવિ રામધારીસિંહ 'દિનકર' લખે છે:—

"એમાં કોઈ સંદેહ નથી કે અનેકાન્તનું અનુસંધાન ભારતની અહિંસા સાધનાનો ચરમ ઉત્કર્ષ છે અને આખુંય વિશ્વ એને જેટલી શીઘ્રતાથી અપનાવશે, વિશ્વમાં શાન્તિ પણ એટલી જ શીઘ્રતાથી સ્થાપિત થશે.[1]"

પ્રમાણ અને નય

અનેકાન્ત અને સ્યાદ્વાદના સ્પષ્ટીકરણમાં 'પ્રમાણ' અને 'નય' શબ્દોનો પ્રયોગ કેટલીય વાર થયો છે. એનું મૂળ કારણ એ છે કે પ્રમાણ અને નયો વડે જ વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે,[2] તેથી એમનું સ્પષ્ટીકરણ પ્રસંગ-પ્રાપ્ત છે.

જેના વડે વસ્તુ-તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે, એને સમ્યક્ રૂપે જાણવામાં આવે છે, એને પ્રમાણ કહે છે; તેથી સમ્યગ્જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે.[3] સમ્યગ્જ્ઞાનને આ પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. એ પણ બતાવવામાં આવેલ છે કે તે પાંચ પ્રકારનું હોય છે. એમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષપ્રમાણ છે, તથા અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાન દેશ-પ્રત્યક્ષ છે, કેવલજ્ઞાન પૂર્ણ-પ્રત્યક્ષ છે.[4] સ્મૃતિ, પ્રત્યભિ-

---

૧ સંસ્કૃતિના ચાર અધ્યાય, પાનું ૧૩૭.

૨ प्रमाणनयैरधिगमः । —તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, અ. ૧ સૂત્ર ૬.

૩ सम्यग्ज्ञानं प्रमाणं । ન્યાય દીપિકા

૪ (क) आद्ये परोक्षम् । प्रत्यक्षमन्यत् ।
—તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૧, સૂત્ર ૧૧, ૧૨.

(ख) મતિશ્રુત દોય પરોક્ષ, અક્ષ મનતૈં ઉપજાહીં ।
અવધિજ્ઞાન મનપર્જય દો હૈં દેશ-પ્રતચ્છા ॥
સકલ દ્રવ્ય કે ગુન અનંત, પરજાય અનંતા ।
જાનૈ એકૈ કાલ, પ્રગટ કેવલિ ભગવન્તા ॥
—છહઢાળા, ચોથી ઢાળ, છંદ ૩, ૪.

જ્ઞાન, તર્ક અને અનુમાન મતિજ્ઞાનપ્રમાણનાં જ રૂપ છે. આ બધાનું વિસ્તૃત વર્ણન જૈન ન્યાયશાસ્ત્રોમાં ઉપલબ્ધ છે.

સ્યાદ્વાદ પદથી મુદ્રિત પરમાગમરૂપ શ્રુતજ્ઞાનના ભેદો નય છે. જોકે શ્રુતજ્ઞાન પણ એક પ્રમાણ છે, તથાપિ તેના ભેદો નય છે. પ્રમાણ સર્વગ્રાહી હોય છે અને નય અંશગ્રાહી. જોકે નય પ્રમાણના જ ભેદો છે, તેમ છતાં તેમને પ્રમાણથી ભિન્ન માનવામાં આવ્યા છે કેમકે નય પ્રમાણ વડે ગૃહીત વસ્તુના એકદેશને ગ્રહણ કરે છે.

અનંત ધર્માત્મક હોવાને લીધે વસ્તુ બહુ જ જટિલ છે. એને જાણી શકાય, પરંતુ કહેવી કઠણ છે. તેથી તેના એક-એક ધર્મનું ક્રમપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કયો ધર્મ પહેલો અને કયો ધર્મ પછીથી કહેવાય, એનો કોઈ નિયમ નથી. જ્ઞાની વક્તા પોતાના અભિપ્રાય અનુસાર જ્યારે એક ધર્મનું કથન કરે છે તે સમયે અન્ય ધર્મો કથનમાં ગૌણ રહે છે; નિષિદ્ધ નહીં. આથી જ્ઞાતાના અભિપ્રાયને નય કહે છે.[1] તિલોયપણ્ણત્તિમાં કહ્યું છે:—

"णाणं होदि पमाणं णओ वि णादुस्स हिदयभावत्थो ॥"

સમ્યગ્જ્ઞાનને પ્રમાણ અને જ્ઞાતાના હૃદયના અભિપ્રાયને નય કહેવામાં આવે છે.[2] કોઈ કોઈ જગ્યાએ વક્તાના અભિપ્રાયને નય કહેવામાં આવે છે.[3]

નય ત્રણ પ્રકારના કહેવામાં આવેલા છે—જ્ઞાન નય, શબ્દ નય અને અર્થ નય.[4] જ્ઞાન નયની મુખ્યતાથી જ્ઞાતાના અભિપ્રાયને અને શબ્દનયની મુખ્યતાથી વક્તાના અભિપ્રાયને નય કહ્યો છે.

નય અનન્ત હોઈ શકે છે. જેટલા વચન-વિકલ્પો છે, એટલા

---

1 ज्ञातुरभिप्रायो नयः । —આલાપપદ્ધતિ, શ્લોક ૯ની ટીકા.

2 તિલોયપણ્ણત્તિ, અ. ૧, ગાથા ૮૩.

3 સ્યાદ્વાદ મંજરી, શ્લોક ૨૮ની ટીકા, પાનું ૨૪૩.

4 કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા, ગાથા ૨૬૫.

જ નય પણ સંભવિત છે.[1] કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુની શક્તિઓ અનંત છે, તેથી પ્રત્યેક શક્તિની અપેક્ષા એ ભેદને પ્રાપ્ત થતાં નય અનન્ત વિકલ્પરૂપ થઈ જાય છે.[2] મુખ્ય-ગૌણ વિવક્ષાને કારણે વક્તાના અભિપ્રાય પણ અનેક પ્રકારના હોય છે, એ કારણે પણ નય અનેક પ્રકારના હોય છે.

નયચક્ર પણ એટલું જ જટિલ છે જેટલી એની વિષયભૂત અનંત-ધર્માત્મક વસ્તુ. વિસ્તાર તો ઘણો છે, પરંતુ આલાપપદ્ધતિ અને બૃહન્નયચક્રમાં મૂળ નયોના સંબંધમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

णिच्छयववहारणया मूलिम भेयाण याण सव्वाणं ।
णिच्छयसाहणहेऊ दव्वयपज्जत्थिया मुणह[3] ॥

સર્વનયોમાં મૂળ—નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બે નય છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક, એ બેઉ નિશ્ચય નયનાં સાધન વા હેતુ છે.

ઉપરોક્ત છંદનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ કરવામાં આવે છે:—

નયોના મૂળભૂત નિશ્ચય અને વ્યવહાર બે ભેદ માનવામાં આવ્યા છે, તેમાં નિશ્ચયનય તો દ્રવ્યાશ્રિત અને વ્યવહારનય પર્યાયાશ્રિત છે, એમ સમજવું જોઈએ.[4]

પંચાધ્યાયીકારે વ્યવહાર અને પર્યાયાર્થિક નયને કથંચિત એક બતાવતાં કહ્યું છે—પર્યાયાર્થિક કહો વા વ્યવહારનય—એ બેઉનો એક જ અર્થ છે; કેમકે આ નયના વિષયમાં જેટલો પણ વ્યવહાર

---

[1] जावदिया वयणवहा तावदिया चेव होंति णयवादा ।
—ગોમ્મટસાર કર્મકાણ્ડ ગાથા ૮૯૪.

[2] સર્વાર્થસિદ્ધિ, અ. ૧, સૂત્ર ૩૩ ની ટીકા, પાનું ૧૦૨.

[3] (ક) આલાપપદ્ધતિ, ગાથા ૩.
(ખ) નયચક્ર, ગાથા ૧૮૨.

[4] આચાર્ય શિવસાગર સ્મૃતિગ્રન્થ, પાનું ૫૬૧.

છે, તે ઉપચાર-માત્ર છે.'

ઉક્ત કથનમાં જ્યાં એક બાજુ નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયને મૂળ નય કહેવામાં આવ્યા છે, ત્યાં બીજી બાજુ:—

> दो चेव य मूलनया, भणिया दव्वत्थ पज्जयत्थगया ।
> अण्णे असंख संखा ते तब्भेया मुणेयव्वा[2] ॥

દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે જ મૂળ નય કહેલા છે. અન્ય અસંખ્યાત સંખ્યાવાળા એમના જ ભેદ જાણવા.

ઉક્ત બેઉ દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરતાં મુખ્ય નય ચાર રહે છે.

(૧) નિશ્ચય (૨) વ્યવહાર (૩) દ્રવ્યાર્થિક (૪) પર્યાયાર્થિક.

જોકે નયોના પ્રભેદોમાં ઊતરવાનું અહીં સંભવિત નથી, તથાપિ મૂળ નયોનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન આવશ્યક છે; કેમકે તેમને જાણ્યા વિના જિનવાણીનો મર્મ સમજી શકાતો નથી. નયચક્રમાં કહ્યું છે:—

"જે નયદૃષ્ટિથી રહિત છે એને વસ્તુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી અને વસ્તુના સ્વરૂપને જાણ્યા વિના સમ્યગ્દર્શન કેવી રીતે થઈ શકે?[3]"

પ્રમાણની વિષયભૂત વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે.[4] એના સામાન્ય અંશને ગ્રહણ કરનાર દ્રવ્યાર્થિકનય છે અને વિશેષ અંશને ગ્રહણ કરનાર પર્યાયાર્થિક નય છે. એની પરિભાષા નયચક્રમાં આ

---

૧ पर्यायार्थिक नय इति यदि वा व्यवहार एव नामेति ।
एकार्थो यस्मादिह सर्वोऽप्युपचारमात्रः स्यात् ॥
—પંચાધ્યાયી, અ. ૧, શ્લોક ૫૨૧.

૨ નયચક્ર, ગાથા ૧૮૩.

૩ નયચક્ર, ગાથા ૧૮૧.

૪ सामान्यविशेषात्मा तदर्थो विषयः । —પરીક્ષામુખ, અ. ૪, સૂત્ર ૧.

પ્રમાણે આપેલી છેઃ—

पज्जय गउणं किच्चा दव्वंपि य जो हु गिह्णइ लोए।
सो दव्वत्थिय भणिओ विवरीओ पज्जयत्थिणओ[1] ॥

પર્યાયને ગૌણ કરીને જે દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે એને દ્રવ્યાર્થિક નય કહે છે અને દ્રવ્યને ગૌણ કરીને જે પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે એને પર્યાયાર્થિક નય કહે છે.

જે અભેદ અને અનુપચાર વડે વસ્તુનો નિશ્ચય કરે છે તે નિશ્ચય નય છે. અને ભેદ તથા ઉપચાર વડે વસ્તુનો વ્યવહાર કરવો તે વ્યવહાર નય છે.[2] નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયની બીજી પણ અનેક પરિભાષાઓ પ્રાપ્ત છે.

સ્વાશ્રિત કથનને નિશ્ચય અને પરાશ્રિત કથનને વ્યવહાર,[3] અભેદને નિશ્ચય અને ભેદને વ્યવહાર[4], ભૂતાર્થને નિશ્ચય અને અભૂતાર્થને વ્યવવહાર[5], મુખ્યને નિશ્ચય અને ગૌણને વ્યવહાર[6] કહે છે.

અનેક શાસ્ત્રોનો આધાર લઈ ને પંડિતપ્રવર ટોડરમલજીએ નિશ્ચય-વ્યવહારનું સાંગોપાંગ વિવેચન કર્યું છે,[7] જેનો સાર આ પ્રમાણે છેઃ—

૧ સાચા નિરૂપણને નિશ્ચય અને ઉપચરિત નિરૂપણને વ્યવહાર કહે છે.[8]

---

૧ નયચક્ર, ગાથા ૧૮૯

૨ આલાપપદ્ધતિ (નયચક્ર, પાનું ૨૨૭)

૩ आत्माश्रितो निश्चयनयः, पराश्रितो व्यवहारनयः ।
—સમયસાર ગાથા ૨૭૨ ની 'આત્મખ્યાતિ' ટીકા.

૪ (क) तत्र निश्चयो अभेदविषयः —નયચક્ર, દેવસેન, પાનું ૨૫.
(ख) નયચક્ર, માઇલ્લ ધવલ, પાનું ૧૩૨.

૫ (क) સમયસાર, ગાથા ૧૧. (ख) પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય, શ્લોક ૫.

૬ પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય, શ્લોક ૪.

૭ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૪૮–૨૫૭.

૮ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૪૯.

૨ એક જ દ્રવ્યના ભાવને તે રૂપે જ કહેવો એ નિશ્ચય નય છે અને ઉપચારથી ઉક્ત દ્રવ્યના ભાવને અન્ય દ્રવ્યના ભાવસ્વરૂપે કહેવો એ વ્યવહાર નય છે. જેમકે—માટીના ઘડાને માટીનો કહેવો તે નિશ્ચય નયનું કથન છે અને ઘીનો સંયોગ દેખીને ઘીનો ઘડો કહેવો તે વ્યવહાર નયનું કથન છે.[1]

૩ જે દ્રવ્યની જે પરિણતિ હોય તેને તેની જ કહેવી એ નિશ્ચય નય છે અને એને જ અન્ય દ્રવ્યની કહેવાવાળો તે વ્યવહાર નય છે.[2]

૪ વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય–પરદ્રવ્યને વા તેના ભાવોને વા કારણ-કાર્યાદિને કોઈના કોઈમાં મેળવી નિરૂપણ કરે છે તથા નિશ્ચય નય તેને જ યથાવત નિરૂપણ કરે છે, કોઈને કોઈમાં મેળવતો નથી.[3]

તેથી નિશ્ચયનય સત્યાર્થ છે અને વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે.

સમયસાર ગાથા ૧૧ અને એની ટીકામાં તથા પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય શ્લોક ૫ માં સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે:—

નિશ્ચય નય ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; કારણકે તે વસ્તુના સત્ય (શુદ્ધ) સ્વરૂપનું ઉદ્‌ઘાટન કરે છે. વ્યવહાર નય અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે; કારણકે તે વસ્તુના અસત્ય (સંયોગી, અશુદ્ધ) સ્વરૂપનું કથન કરે છે. જેમકે—જીવ અને દેહ એક છે, આ કથન વ્યવહાર નયનું છે અને જીવ અને દેહ એક નથી, ભિન્ન ભિન્ન છે, આ કથન નિશ્ચય નયનું છે.[4] અહીં જીવ અને શરીરનો સંયોગ દેખીને એને એક કહેવામાં આવેલ છે, તેથી આ કથન વ્યવહાર

---

[1] મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું ૨૪૯

[2] મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું ૨૫૦

[3] મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પાનું ૨૫૧

[4] ववहारणयो भासदि जीवो देहो य हवदि खलु इक्को।
ण दु णिच्छयस्स जीवो देहो य कदा वि एक्कट्ठो॥

—समयसार, गाथा २७.

જીવોને પરમાર્થ સમજાવવા માટે કરવામાં આવ્યું છે.[1]

જે પ્રમાણે મ્લેચ્છને મ્લેચ્છ ભાષા વિના સમજાવવો સંભવિત નથી, તે જ પ્રમાણે વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો ઉપદેશ સંભવિત નથી, તેથી જિનવાણીમાં વ્યવહારનું કથન આવ્યું છે. મ્લેચ્છને સમજાવવા માટે ભલે મ્લેચ્છ ભાષાનો આશ્રય લેવો પડે પરંતુ મ્લેચ્છ થઈ જવું એ તો ઠીક નથી, તે જ પ્રમાણે નિશ્ચયનો પ્રતિપાદક હોવાથી ભલે વ્યવહારથી કથન કરવામાં આવે, પરંતુ તેનું અનુકરણ કરવું એ તો ઠીક નથી.[2]

આશ્રય લેવો આવશ્યક છે. તેથી વ્યવહારનય તો માત્ર જાણવા (સમજવા) માટે પ્રયોજનવાન છે.

વ્યવહારનય માત્ર બીજાઓને જ સમજાવવા માટે ઉપયોગી છે એમ નથી, પરંતુ જ્યાં લગી પોતે નિશ્ચયનય વડે કહેલી વસ્તુને ઓળખી ન શકે ત્યાં લગી વ્યવહાર વડે વસ્તુને સમજવામાં પોતાને પણ ઉપયોગી છે. વ્યવહારને ઉપચાર-માત્ર માનીને એના દ્વારા મૂળભૂત વસ્તુનો નિર્ણય કરવો તે ઉપયોગી છે. વ્યવહારને નિશ્ચયની સમાન સત્ય સમજી લેવો યોગ્ય નથી.[1]

ઉપરોક્ત નયવાદ શુદ્ધાત્મતત્ત્વની સમજ વા પ્રતિપાદનના કાળમાં જ ઉપયોગી છે, અનુભૂતિના કાળમાં નહીં. કહ્યું પણ છે:—

> तच्चाणेसणकाले समयं बुज्झेहि जुत्ति मग्गेण ।
> णो आहारण समये पच्चक्खो अणुहवो जह्मा[2] ॥

તત્ત્વના અન્વેષણ કાળે જ આત્મા યુક્તિમાર્ગ વડે અર્થાત્ નિશ્ચય-વ્યવહાર નયો વડે જાણવામાં આવે, પરંતુ આત્માના આરાધન સમયે તે વિકલ્પો હોતા નથી; કારણ કે તે સમયે તો આત્મા સ્વયં પ્રત્યક્ષ જ છે.

સર્વ નયપક્ષ હેય જ છે, કારણ કે વસ્તુસ્વરૂપ પક્ષાતિક્રાન્ત છે. સમયસારમાં કહ્યું છે:—

> कम्मं बद्धमबद्धं जीवे एवं तु जाण णयपक्खं ।
> पक्खातिक्कंतो पुण भण्णदि जो सो समयसारो[3] ॥

વ્યવહાર નય કહે છે કે જીવ કર્મોથી બંધાયેલો છે, પરંતુ નિશ્ચય નય કહે છે કે બંધાયેલો નથી. આ બંને નયોનો પક્ષ છે અને જે પક્ષાતિક્રાન્ત છે તે સમયસાર છે.

---

૧ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૫૩.

૨ નયચક્ર, ગાથા ૨૬૮.

૩ સમયસાર, ગાથા ૧૪૨.

આની ટીકામાં લખ્યું છે કે સર્વ નયપક્ષને છોડનાર જ વિકલ્પોને છોડે છે અને તે જ સમયસારનો અનુભવ કરે છે.

અહીં આ વાત બહુ સાવધાનીપૂર્વક સમજવા જેવી છે કે અહીં નયોનો પક્ષ છોડાવ્યો છે, નિશ્ચયનયનો વિષયભૂત અર્થ નહીં. વ્યવહાર નયનો માત્ર પક્ષ જ નહીં, વિષયભૂત અર્થ પણ છોડવા યોગ્ય છે; પરંતુ નિશ્ચયનયનો માત્ર પક્ષ છોડવાનો છે, એના વિષયભૂત અર્થને તો ગ્રહણ કરવાનો છે.

સમયસાર કલશ ૧૨૨ દ્વારા પણ એની પુષ્ટિ થાય છે:—

इदमेवात्र तात्पर्यं हेयः शुद्धनयो न हि ।
नास्ति बंधस्तदत्यागात्तत्त्यागाद् बंध एव हि ॥

અહીં આ તાત્પર્ય છે કે શુદ્ધનય ત્યાગવા યોગ્ય નથી, કારણ કે એના અત્યાગથી બંધ થતો નથી અને એના ત્યાગથી બંધ થાય છે.

નયચક્રમાં નિશ્ચયનયને પૂજ્યતમ સિદ્ધ કરતાં લખ્યું છે:—

નિશ્ચયનય એકત્વને પ્રાપ્ત કરાવી જ્ઞાનરૂપી ચૈતન્યમાં સ્થાપિત કરે છે. પરમાનંદ ઉત્પન્ન કરીને વીતરાગ બનાવે છે. આટલું કામ કરીને તે પોતે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે તે જીવને નયપક્ષથી અતીત કરી દે છે. આ કારણે તે પૂજ્યતમ છે.[1]

વસ્તુસ્વરૂપના સત્યાર્થજ્ઞાન માટે એ આવશ્યક છે કે આપણે નિશ્ચયનયના કથનને સત્યાર્થ જાણી એનું શ્રદ્ધાન કરવું અને વ્યવહારનય દ્વારા કરવામાં આવેલ કથનને પ્રયોજનવશ કરેલું ઉપચરિત કથન જાણીને તેનું શ્રદ્ધાન છોડવું.[2]

જો કોઈ એમ કહે કે તો જૈનશાસ્ત્રોમાં બેઉ નયોના ગ્રહણની વાત કેમ લખી છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેતાં પંડિતપ્રવર ટોડરમલજીએ મોક્ષમાર્ગ-પ્રકાશકમાં લખ્યું છે:—

---

૧ નયચક્ર, [illegible], પાનું ૩૨.
૨ [illegible], પાનું ૨૫૦.

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે એકમાત્ર આત્માને જાણવો–અનુભવવો આવશ્યક છે, બાકી તો બધું જ્ઞાનનું સહજ જ્ઞેય થઈ જાય છે.

આથી આત્માથી'એ સૌ પ્રથમ આ બધાનું સ્વરૂપ સમજીને એના વડે આત્મતત્ત્વનો વિકલ્પમાં નિર્ણય કરવો. તે પછી તે આત્મ-તત્ત્વમાં જ સમાઈ જવું, એ જ આને જાણવાનો સાર છે. સમ્ય-ગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની સાર્થકતા આત્મસ્વરૂપમાં સમાઈ જવામાં છે. આત્મસ્વરૂપમાં સમાઈ જવું એ જ સમ્યક્ચારિત્ર છે.

સમ્યક્ચારિત્ર

સમ્યક્ચારિત્રનું મોક્ષમાર્ગમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. જેને ધારણ કર્યા વિના તીર્થંકર પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી અને જેના અભાવે સર્વ રાગી જીવો સંસારમાં ભટકી રહ્યા છે તથા જન્મ–મરણનાં દુઃખ ઉઠાવી રહ્યા છે,[1] તે ચારિત્ર જ સાક્ષાત્ ધર્મ છે. મોહ–રાગ–દ્વેષ આદિ વિકારી પરિણામોથી રહિત આત્માના પરિણામ જ સામ્યભાવ છે અને તે જ ચારિત્ર છે.[2]

ઉક્ત ચારિત્રની પ્રાપ્તિ આત્મ-સ્વરૂપમાં લીનતા, સ્થિરતા અને રમણતા વડે થાય છે.[3] વસ્તુતઃ આત્મ-સ્વરૂપમાં રમવું એ જ ચારિત્ર છે. વસ્તુનો સ્વભાવ હોવાથી તે જ ધર્મ છે.[4] સમતા, મધ્યસ્થતા,

---

[1] જિસ બિના નહિં જિનરાજ સીઝે, તૂ રુલ્યો જગ કીચમેં
—દશલક્ષણ પૂજન (સંયમનો છંદ)

[2] चारित्तं खलु धम्मो धम्मो जो सो समो त्ति णिद्दिट्ठो।
मोहक्खोह विहीणो परिणामो अप्पणो हु समो ॥
—પ્રવચનસાર, ગાથા ૭.

[3] આપ રૂપમેં લીન રહે થિર; સમ્યક્ચારિત સોઈ.
—છઢાલા, ત્રીજી ઢાલ, છંદ ૨.

[4] स्वरूपे चरणं चारित्रं......तदेव वस्तुस्वभावत्वाद्धर्मः ।
—પ્રવચનસાર, ગાથા ૭ ની ટીકા.

શુદ્ધોપયોગ, વીતરાગતા, ચારિત્ર, ધર્મ અને સ્વભાવની આરાધના —એ બધા એકાર્થવાચી છે.[1]

ચારિત્રની આગળ સમ્યક્પદનો પ્રયોગ અજ્ઞાનપૂર્વક આચરણની નિવૃત્તિ માટે છે.[2] કારણ કે—

न हि सम्यग्व्यपदेशं चरित्रमज्ञानपूर्वकं लभते ।
ज्ञानानन्तरमुक्तं चारित्राराधनं तस्मात्[3] ॥

અજ્ઞાનપૂર્વક ધારણ કરેલું ચારિત્ર સમ્યગ્ચારિત્ર કહેવાતું નથી. તેથી સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી જ ચારિત્રની આરાધના કરવી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન વિના ચારિત્ર કાંઈપણ કાર્યકારી હોતું નથી; બલ્કે જે પ્રમાણે આંધળા પુરુષનું દોડવું એના પતનનું કારણ થાય છે તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાનપૂર્વક આચરેલું ચારિત્ર એના પતનનું કારણ થાય છે.[4] એટલે જ કહ્યું છેઃ—

સમ્યક્જ્ઞાની હોય, બહુરિ દૃઢ ચારિત લીજે[5] ।

तत्रादौ सम्यक्त्वं समुपाश्रयणीयमखिल यत्नेन ।
तस्मिन् सत्येव यतो भवति ज्ञानं चरित्रं च[6] ॥

સર્વ પ્રથમ સંપૂર્ણ પ્રયત્નપૂર્વક સમ્યક્ત્વની ઉપાસના કરવી જોઈએ, કારણકે તે હોતાં જ જ્ઞાન અને ચારિત્ર સમ્યક્ થાય છે.

---

૧ (ક) નયચક્ર, ગાથા ૩૫૭ (ખ) જૈનધર્મ-સાર, પાનું ૫૨.

૨ अज्ञानपूर्वकाचरणनिर्वृत्यर्थं सम्यग्विशेषणम् ।
—સર્વાર્થસિદ્ધિ, અ. ૧, સૂત્ર ૧.

૩ પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય, શ્લોક ૩૮.

૪ चारित्रं दर्शनज्ञानविकलं नार्थकृन्मतम् ।
प्रपातायैव तद्धि स्यात् अन्धस्येव विवल्गितम् ॥
—મહાપુરાણ, સર્ગ ૨૪, શ્લોક ૧૨૨.

૫ છઢાલા, ચોથી ઢાલ, છંદ ૧૦.

૬ પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય, શ્લોક ૨૧.

બધાં અસત્ય, ચોરી વગેરે હિંસા જ છે–ભેદ કરીને તો માત્ર શિષ્યોને સમજાવ્યું છે.

જૂઠ, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહમાં હિંસાની પરિભાષા ઘટિત થાય છે; કારણ કે પ્રમાદ (કષાય)ના યોગ વિના અસત્ય વચન, ચોરી વગેરે કાર્ય સંભવિત નથી અને એનાથી પ્રાણોનું પીડન પણ થાય જ છે.

અંતરંગ અને બહિરંગના ભેદથી પરિગ્રહ બે પ્રકારનો છે. અંતરંગ પરિગ્રહ ચૌદ અને બહિરંગ દશ પ્રકારનો માનવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે કુલ પરિગ્રહ ચોવીસ પ્રકારનો છે.

અંતરંગ પરિગ્રહના ચૌદ ભેદ છે—મિથ્યાત્વ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ તથા હાસ્ય આદિ નવ નોકષાય. આ પ્રમાણે અંતરંગ પરિગ્રહ કષાય અર્થાત્ મોહ–રાગ–દ્વેષરૂપ હોવાથી હિંસારૂપ જ છે, કારણ કે રાગ–દ્વેષ–મોહની ઉત્પત્તિનું નામ જ હિંસા છે, એ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

ધન–ધાન્યાદિ દશ પ્રકારના બાહ્ય પરિગ્રહનો સંગ્રહ પણ રાગાદિ વિના સંભવિત નથી, તથા પ્રાણીઓના પ્રાણોના પીડન વિના પણ અસંભવિત હોવાથી હિંસા જ છે.

તેથી જેમાં બધી પાપ-પ્રણાલીઓ ગર્ભિત છે એવી હિંસા જ સૌથી મોટો અધર્મ છે અને જેમાં સર્વ ધર્મ ગર્ભિત છે એવી અહિંસા જ પરમ ધર્મ છે. આ જ કારણે જૈનાચારના મૂળમાં સર્વત્ર અહિંસા વિદ્યમાન છે. જેમાં હિંસા ન હોય અથવા અશક્ય અનુષ્ઠાન હોવાથી ભૂમિકા અનુસાર ઓછામાં ઓછી હિંસા હોય એ આધાર પર જૈનાચરણ નિશ્ચિત થયેલું છે.

રાત્રિભોજનનો ત્યાગ, પાણી ગાળીને કામમાં લેવું, મદ્ય, માંસ, મધ અને પાંચ ઉદમ્બર ફળોના સેવનનો નિષેધ, અભક્ષ્ય ભક્ષણનો પરિહાર, ત્યાં લગી કે ગુપ્તિ, સમિતિ વગેરે બધામાં અહિંસા તલમાં તેલની જેમ વ્યાપ્ત છે.

શુદ્ધોપયોગ-પરિણતિને ધારણ કરે છે—ટકાવી રાખે છે ત્યારે, જે વિરોધી શક્તિ વિનાનું હોવાને લીધે પોતાનું કાર્ય કરવાને સમર્થ છે એવા ચારિત્રવાળો હોવાથી, સાક્ષાત્ મોક્ષને પામે છે; અને જ્યારે તે ધર્મપરિણત સ્વભાવવાળો હોવા છતાં પણ શુભોપયોગ પરિણતિ સાથે જોડાય છે ત્યારે, જે વિરોધી શક્તિ સહિત હોવાને લીધે સ્વકાર્ય કરવામાં અસમર્થ છે અને કથંચિત્ વિરુદ્ધ કાર્ય કરનારૂં છે એવા ચારિત્રવાળો હોવાથી, જેમ અગ્નિથી ગરમ થયેલું ઘી કોઈ પુરૂષ ઉપર છાંટવામાં આવે તો તે પુરૂષ દાહદુઃખને પામે છે તેમ તે સ્વર્ગસુખના બંધને જ પામે છે; આથી શુદ્ધોપયોગ ઉપાદેય છે અને શુભોપયોગ હેય છે."[1]

આ સંદર્ભમાં પંચાધ્યાયીકારનું નીચેનું મંતવ્ય દ્રષ્ટવ્ય છે:—

> रूढेः शुभोपयोगोऽपि ख्यातश्चारित्रसंज्ञया ।
> स्वार्थक्रियामकुर्वाणः सार्थनामा न निश्चयात् ॥ ७५९ ॥
>
> किन्तु बन्धस्य हेतुः स्यादर्थात्तत्प्रत्यनीकवत् ।
> नासौ वरं वरं यः स नापकारोपकारकृत् ॥ ७६० ॥
>
> विरुद्ध कार्यकारित्वं नास्यासिद्धं विचारसात् ।
> बन्धस्यैकान्ततो हेतोः शुद्धादन्यत्र सम्भवात् ॥ ७६१ ॥
>
> नोह्यं प्रज्ञापराधत्वान्निर्जरा हेतुरंशतः ।
> अस्ति नाबंधहेतुर्वा शुभो नाप्यशुभावहः ॥ ७६२ ॥
>
> कर्मादानक्रियारोधः स्वरूपाचरणं च यत् ।
> धर्मः शुद्धोपयोगः स्यात् सैष चारित्र संज्ञकः[2] ॥ ७६३ ॥

જોકે રૂઢિ વડે શુભોપયોગ પણ ચારિત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે પોતાની અર્થક્રિયા કરવામાં અસમર્થ છે તેથી તે નિશ્ચયથી સાર્થક નામવાળું નથી.

---

૧ પ્રવચનસાર, ગાથા ૧૧ ની ટીકા.

૨ પંચાધ્યાયી, શ્લોક ૭૫૯-૭૬૩.

પરંતુ તે અશુભોપયોગની જેમ વાસ્તવમાં બંધનું કારણ છે, તેથી તે શ્રેષ્ઠ નથી. શ્રેષ્ઠ તો તે છે જે ન તો અપકાર કરે છે અને ન ઉપકાર કરે છે.

શુભોપયોગ વિરુદ્ધ કાર્યકારી છે, આ વાત વિચાર કરતાં અસિદ્ધ પણ પ્રતીત નથી થતી; કારણકે શુભોપયોગ એકાંતે બંધનું કારણ હોવાથી તે શુદ્ધોપયોગના અભાવમાં જ હોય છે.

બુદ્ધિના દોષથી એવી તર્કણા પણ નહીં કરવી જોઈએ કે શુભોપયોગ એકદેશ નિર્જરાનું કારણ છે, કારણકે ન તો શુભોપયોગ જ બંધના અભાવનું કારણ છે અને ન અશુભોપયોગ જ.

કર્મોને ગ્રહણ કરવાની ક્રિયાનું રોકાઈ જવું એ જ સ્વરૂપાચરણ છે, તે જ ધર્મ છે, તે જ શુદ્ધોપયોગ છે અને તે જ ચારિત્ર છે.

અણુવ્રત અને મહાવ્રત શુભભાવરૂપ છે, એથી એને વ્યવહારથી ચારિત્ર કહેવાય છે. વાસ્તવિક ચારિત્ર તો વીતરાગભાવરૂપ જ છે. આ સંદર્ભમાં પંડિત ટોડરમલજીએ લખ્યું છે:—

"વળી હિંસાદિક સાવદ્યયોગના ત્યાગને ચારિત્ર માને છે, ત્યાં મહાવ્રતાદિરૂપ શુભોપયોગને ઉપાદેયપણાથી ગ્રાહ્ય માને છે, પરંતુ તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં આસ્રવ પદાર્થનું નિરૂપણ કરતાં મહાવ્રત-અણુવ્રતને પણ આસ્રવરૂપ કહ્યાં છે તો તે ઉપાદેય કેવી રીતે હોય? તથા આસ્રવ તો બંધનો સાધક છે અને ચારિત્ર મોક્ષનું સાધક છે, તેથી એ મહાવ્રતાદિરૂપ આસ્રવભાવોને ચારિત્રપણું સંભવતું નથી; પરંતુ સર્વ કષાયરહિત ઉદાસીનભાવ છે તેનું જ નામ ચારિત્ર છે. ચારિત્રમોહના દેશઘાતી સ્પર્ધકોના ઉદયથી જે મહામંદ પ્રશસ્ત રાગ થાય છે તે ચારિત્રનો મળ છે. એને નહીં છૂટતો જાણીને તેનો ત્યાગ કરતા નથી, સાવદ્યયોગનો જ ત્યાગ કરે છે પરંતુ જેમ કોઈ પુરુષ કંદમૂળાદિ બહુ દોષવાળી હરિતકાયનો ત્યાગ કરે છે તથા કોઈ હરિતકાયને આહાર કરે છે, પણ તેને ધર્મ માનતો નથી; તેમ મુનિ

હિંસાદિ તીવ્રકષાયરૂપ ભાવોનો ત્યાગ કરે છે તથા કોઈ મંદકષાયરૂપ મહાવ્રતાદિને પાળે છે પરંતુ તેને મોક્ષમાર્ગ માનતા નથી.

પ્રશ્ન :–જો એ પ્રમાણે છે તો ચારિત્રના તેર ભેદોમાં એ મહાવ્રતાદિને કેમ કહ્યાં છે?

સમાધાન :–ત્યાં તેને વ્યવહારચારિત્ર કહ્યું છે, અને વ્યવહાર નામ ઉપચારનું છે. એ મહાવ્રતાદિક હોતાં જ વીતરાગચારિત્ર થાય છે–એવો સંબંધ જાણી મહાવ્રતાદિકમાં ચારિત્રનો ઉપચાર કર્યો છે, પણ નિશ્ચયથી તો નિઃકષાયભાવ છે તે જ સાચું ચારિત્ર છે.[1] ”

મૂલાચારમાં લખ્યું છે :—

अकसायं तु चरित्तं कसायवसिओ असंजदो होदि ।
उवसमदि जम्हि काले तक्काले संजदो होदि [2] ॥

અકષાયભાવને ચારિત્ર કહે છે. કષાયને વશ થનારો ભાવ અસંયત છે. જ્યારે કષાયનો અભાવ થાય ત્યારે સંયત થાય છે.

આચાર્ય પૂજ્યપાદે તો સમાધિશતકમાં ત્યાં લગી લખ્યું છે :–

अपुण्यमव्रतैः पुण्यं व्रतैर्मोक्षस्तयोर्व्ययः ।
अव्रतानीव मोक्षार्थी व्रतान्यपि ततस्त्यजेत् ॥ ८३ ॥

હિંસાદિ પાંચ અવ્રતોથી પાપનો અને અહિંસાદિ પાંચ વ્રતોથી પુણ્યનો બંધ થાય છે. પુણ્ય અને પાપ–એ બેઉ કર્મોનો વિનાશ એ મોક્ષ છે, એથી મોક્ષાર્થીએ અવ્રતોની જેમ વ્રતોને પણ છોડી દેવાં જોઈએ.

વ્રતોને અવ્રતોની જેમ છોડવાના ઉપદેશમાં ધ્યાન દેવા યોગ્ય વાત એ છે કે અવ્રત અને વ્રત બેઉ છોડવા યોગ્ય છે અને સમાન રૂપથી છોડવા યોગ્ય છે. અહીં બેઉ બાજુ સીમા નિશ્ચિત કરી છે. પ્રથમ એ છે કે કોઈ એમ ન માને કે અવ્રત કાંઈ અધિક હેય છે

---

૧ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પાનું ૨૨૯–૩૦.

૨ મૂલાચાર, ગાથા ૯૮૨.

અને વ્રત કાંઈ થોડાં હેય છે. હેયપણાની દૃષ્ટિએ બેઉ સમાન છે. બીજી એ છે કે વ્રત છોડીને અવ્રતમાં જવાનું નથી, પરંતુ વ્રત-અવ્રતથી ભિન્ન જે વીતરાગ ભાવ છે, એમાં જવાનું છે; કેમકે ઉપદેશ તો ઊંચે ચઢવા માટે આપવામાં આવે છે, નીચે પડવા માટે નહીં. વ્રતોને છોડી અવ્રતોમાં જાય તો એથીય વધારે ખૂરું થાય.

આથી જેઓને સંસારનાં દુઃખોથી મુક્ત થવું હોય, વા જેઓને પોતાનો સર્વ પ્રકારે ઉદય કરવો હોય અર્થાત્ સંપૂર્ણ સુખી થવું હોય, તેમણે જેમ બને તેમ, મરી-કરીને પણ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વીતરાગ ચારિત્ર ધારણ કરવું જોઈએ. સંસાર-દુઃખોથી છૂટવાનો એકમાત્ર આ જ ઉપાય છે, એમાં જ સૌનો ઉદય છે; તેથી એ જ સર્વોદય તીર્થ છે.

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ત્રણેની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગના સારને આચાર્યકલ્પ પંડિતપ્રવર ટોડરમલજીના નીચે લખેલા શબ્દોમાં સમેટતાં વિરામ લઈએ :—

"તેથી ઘણું શું કહીએ! જેમ રાગાદિક મટાડવાનું શ્રદ્ધાન થાય તે જ શ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન છે, જેમ રાગાદિક મટાડવાનું જાણવું થાય તે જ જાણવું સમ્યગ્જ્ઞાન છે તથા જેમ રાગાદિક મટે તે જ આચરણ સમ્યક્ચારિત્ર છે. આવો જ મોક્ષમાર્ગ માનવો યોગ્ય છે.[1]"

આ કહેલા મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવાથી જ સર્વનો ઉદય અથવા સર્વોદય સંભવિત છે.

ઉપસંહાર

જોકે ભગવાન મહાવીરની વાણીમાં શાશ્વત સત્યનું જ ઉદ્ઘાટન
યું છે, તેમ છતાં એમની વાણીમાં જે તત્ત્વો પ્રગટ થયાં છે, તેમાં
ાજની સમસ્યાઓનું સમાધાન પણ વિદ્યમાન છે. વસ્તુતઃ સમસ્યા
માત્ર એક જ છે અને તે એ છે કે આપણે સૌ સુખી કેવી
તે થઈએ? સુખ મેળવવું અને દુઃખ દૂર કરવું—એ જ એકમાત્ર
ર્ય છે. આ સમસ્યા માત્ર વર્તમાન કાળની જ નથી, પરંતુ સર્વકાળ
ને સર્વક્ષેત્રની છે.

આથી ત્રૈકાલિક સમસ્યાઓ અને વર્તમાનકાલીન સમસ્યાઓમાં
ઈ વિશેષ ફરક નથી; તેથી એમના સમાધાનમાં પણ કોઈ મૂળભૂત
ક હોઈ શકતો નથી.

સંપૂર્ણ વિશ્વમાં સુખ અને શાન્તિ કેવી રીતે થાય? એ જ
આજની મુખ્ય સમસ્યા છે.

હવા, પાણી અને ભોજન વગેરેનું જે મહત્ત્વ આપણા જીવનમાં
એનાથી જરાય ઓછું મહત્ત્વ ધર્મ, ધાર્મિક આસ્થા અને ધાર્મિક
દર્શોનું નથી; પણ આપણે હવા, પાણી અને ભોજન વગેરેની
ટલી આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતાનો અનુભવ કરીએ છીએ તેટલી
ર્મ અને ધાર્મિક આદર્શોની નહીં.

સર્વ પ્રાણીઓ સુખ ઇચ્છે છે અને દુઃખથી ડરે છે. તે માટે
રંતર પ્રયત્ન પણ કરે છે; પરંતુ વાસ્તવિક સુખ શું છે? અને
ી થવાનો સાચો માર્ગ કયો છે? એ નહીં જાણવાને લીધે એમના
ત્નો સફળ થતા નથી.

હવા, પાણી અને ભોજન આદિ ભૌતિક જરૂરિયાતોની પૂર્તિ
શકે છે; પણ દુઃખનાં કારણ ભૌતિક જગતમાં નહીં પણ
નસિક જગતમાં વિદ્યમાન છે. જ્યાં લગી અંતરમાં મોહ—રાગ—
ની જ્વાળા જલતી રહે ત્યાં લગી સંપૂર્ણ સુખી થવું સંભવિત

નથી. મોહ–રાગ–દ્વેષની જ્વાળા શાન્ત થાય એ માટે ધર્મ, ધાર્મિક આસ્થા અને ધાર્મિક આદર્શોનો અનુપ્રેરિત જ્ઞાન હોવું અત્યંત આવશ્યક છે.

ધાર્મિક આદર્શો પણ એવા હોવા જોઈએ જેનો સંબંધ જીવનની વાસ્તવિકતાઓ સાથે હોય. જે આદર્શ વ્યાવહારિક જીવનમાં સફળતાપૂર્વક ન ઊતરી શકે, જેનો સફળ પ્રયોગ દૈનિક જીવનમાં સંભવિત ન હોય, એ આદર્શ કલ્પના-લોકનાં સુંદર સ્વપ્ન તો બની શકે છે, પરંતુ જીવનમાં તેમની ઉપયોગિતા અને ઉપાદેયતા સંદિગ્ધ જ રહે.

વ્યાવહારિક જીવનની કસોટી પર જ્યારે આપણે તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરના આદર્શોને કસીએ છીએ તો તે સંપૂર્ણપણે સાચા પડે છે. આપણે એ સ્પષ્ટ અનુભવ કરીએ છીએ કે એમના આદર્શ કલ્પના-લોકની ઊંચી ઉડાન નથી, તે સંપૂર્ણ ધરાતલ પર પ્રયોગ-સિદ્ધ સિદ્ધાન્ત છે અને એનું પાલન વ્યાવહારિક જીવનમાં માત્ર સંભવિત છે એટલું જ નહીં, તે જીવનને સુખી, શાન્ત અને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે પૂર્ણ સફળ અને સહજ સાધન છે.

ભગવાન મહાવીરે પ્રતિપાદન કરેલ વસ્તુ–સ્વરૂપનો દાર્શનિક અને સૈદ્ધાંતિક પક્ષ તથા આંતરિક આચરણનું વિશ્લેષણ બીજા ખંડમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે. અહીં બાહ્ય વ્યાવહારિક પક્ષ પર સંક્ષેપમાં વિચાર કરવો અસંગત નહિ ગણાય.

જીવનને પવિત્ર, સચ્ચારિત્રવાન અને સુખી બનાવવા માટે તીર્થંકર મહાવીરે અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ–એ પાંચ મહાન આદર્શ લોકની સામે રાખ્યા.

વ્યાવહારિક જીવનમાં એના સફળ પ્રયોગ માટે એમણે સાધુ અને સામાન્યજનો (શ્રાવકો) ને લક્ષ્યમાં રાખી એ આદર્શો મહાવ્રત અને અણુવ્રતના સ્વરૂપમાં પ્રસ્તુત કર્યા.

આ આચારોને સંપૂર્ણપણે છોડવામાં ઉપાદાન સાધુ અને યતિ અને ગૃહસ્થના અનુસાર પાલન કરવાનાં માન્ય કરેલાં છે. યતિ અને ગૃહસ્થની વિવિધતાને લક્ષમાં રાખીને શાસ્ત્રોની અગિયાર દશા નક્કી કરેલી છે જેને અગિયાર પ્રતિમાઓ કહેવામાં આવે છે.

જૈનાચરણના વ્યાવહારિક પક્ષને સૈદ્ધાંતિક રૂપમાં ચરણાનુયોગના શાસ્ત્રોમાંથી અને પ્રયોગાત્મક રૂપમાં જૈન પુરાણોના અનુશીલનથી સારી રીતે જાણી શકાય છે.

આખું વિશ્વ બે ધારાઓમાં વહેંચાયેલું છે, એક ભૌતિક અને બીજી આધ્યાત્મિક. ભૌતિક ધારાપ્રવાહ પૂર્ણ સ્વચ્છંદતા તરફ અગ્રેસર છે, જેની ચરમ પરિણતિ વડે સમગ્ર વિશ્વ ત્રાસિત છે. આધ્યાત્મિક જ્યોતિ પણ પોતાની ક્ષીણતમ અવસ્થામાં ટમટમી રહી છે.

બેઉની સ્થિતિ શું છે એના બદલે બેઉની પરિણતિ કેવી છે —એનો નિર્ણય અધિક મહત્ત્વ રાખે છે. કઈ ધારા તેજ છે અને કઈ મંદ—એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો નથી. પ્રશ્ન તો એ છે કે બેઉની પ્રકૃતિ શું છે?

ભૌતિક ધારા ભોગમય ધારા છે. અસીમ અને અનંત ભોગ એ જ એનું લક્ષ્ય છે. આધ્યાત્મિક ધારા ત્યાગમય છે, અને સર્વ 'પર' નો ત્યાગ અને આત્મનિષ્ઠતા એ જ એનું સર્વસ્વ છે; એથી બેઉ એકદમ પરસ્પર વિરુદ્ધ માર્ગાનુગામિની છે.

એક કહે છે કે ભોગ અને આનંદમાં સીમા કેવી! સીમાની બાધામાં રહેતાં તૃપ્તિ ક્યાં, તથા તૃપ્તિ વિના આનંદ કેવો! બીજી કહે છે કે ભોગમાં આનંદ કેવો! આનંદ તો આત્માની વસ્તુ છે; તેથી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં ભોગનું કાંઈ સ્થાન નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે ભૌતિક ધારાને ભોગમાં જરા પણ મર્યાદાનો સ્વીકાર નથી તથા આધ્યાત્મિક ધારાને ભોગની રંચમાત્ર પણ ઉપસ્થિતિ સ્વીકાર્ય નથી. એક નિરંકુશ ભોગ ઇચ્છે છે, બીજી અણુ-

માત્ર પણ ભોગ સ્વીકારતી નથી. એકનો સ્વામી ઉન્મુક્ત ભોગી અને બીજાનો સ્વામી પૂર્ણ વિરાગી યોગી છે.

પરસ્પર વિરુદ્ધ માર્ગાનુગામિની આ બંને ધારાઓનું અદ્ભુત સંમેલન એનું નામ જ શ્રાવક-ધર્મની સ્થિતિ છે. શ્રાવક ભોગોનો પૂર્ણ ત્યાગી નહીં હોવા છતાં એમની મર્યાદા અવશ્ય સ્થાપિત કરે છે. શ્રાવક-ધર્મ યોગપક્ષ અને ભોગપક્ષની અસ્થાયી સમજૂતી જેવો છે, જેની ધારામાં પાંચ અણુવ્રત અને સાત શીલવ્રત છે.

ભોગ પક્ષ કહે છે—પોતાની સુખ (ભોગ) સામગ્રીની પ્રાપ્તિ માટે ગમે તેટલી હિંસા કરવી પડે તો કરવી જોઈએ. ત્યારે યોગ (અધ્યાત્મ) પક્ષ કહે છે—હિંસા વડે પ્રાપ્ત થતો ભોગ અમારે જોઈએ જ નહીં, અથવા ભોગ સ્વયં હિંસા છે તેથી અમારે તેની આવશ્યકતા જ નથી. સુખ અમારી અંદર છે, એને બહાર શોધવાની આવશ્યકતા નથી.

ત્યારે એક સમજૂતી થાય છે કે ભાઈ, એ સાચું છે કે આપણે ભોગોની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ વર્તમાન કમજોરીને કારણે જે ભૌતિક અનિવાર્ય ભોજન-પાનાદિની આવશ્યકતા છે, તે પૂરી કરવા માટે કાંઈક સામગ્રી તો જોઈએ જ. આ પ્રકારે ભોગોની અનંત [illegible] તો કદીય પૂર્ણ થઈ શકતી નથી, અને અમર્યાદિત ભોગોને પોષણ કરવા માટે હિંસાની અનુમતિ તો આપી શકાય નહીં. તેથી ગૃહસ્થ-જીવન માટે અનિવાર્ય આવશ્યક આરંભી, ઉદ્યોગી અને વિરોધી હિંસા અને હિંસાભાવ સિવાય બાકી હિંસા અને હિંસાભાવનો સંપૂર્ણપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. આનું નામ અહિંસાણુવ્રત છે.

હિંસા ચાર પ્રકારની કહી છે :—

(૧) સંકલ્પી હિંસા, (૨) ઉદ્યોગી હિંસા,

(૩) આરંભી હિંસા, (૪) વિરોધી હિંસા.

[illegible]

પૂર્વક કરવામાં આવેલ પ્રાણઘાત સંકલ્પી હિંસા છે. વેપાર વગેરે કાર્યોમાં તથા ગૃહસ્થનાં આરંભાદિ કાર્યોમાં સાવધાનીથી પ્રવર્તવા છતાં જે હિંસા થઈ જાય છે તે ઉદ્યોગી અને આરંભી હિંસા છે. પોતે તથા પોતાનો પરિવાર, ધર્માયતન, સમાજ, દેશ, આદિ પર કરવામાં આવેલ આક્રમણથી બચવા માટે અનિચ્છાપૂર્વક કરવામાં આવેલ હિંસા વિરોધી હિંસા છે.

ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારની હિંસાઓમાંથી એક સંકલ્પી હિંસાનો તો શ્રાવક સર્વથા ત્યાગી હોય છે, પરંતુ બાકીની ત્રણ પ્રકારની હિંસા એના જીવનમાં વિદ્યમાન રહે છે.

જોકે તે એનાથી પણ બચવા પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરે છે, આરંભ અને ઉદ્યોગમાં પણ પૂરેપૂરી સાવધાની રાખે છે; તેમ છતાં તે આરંભી, ઉદ્યોગી અને વિરોધી હિંસાથી સંપૂર્ણપણે બચી રહે એ સંભવિત નથી. જોકે આ હિંસા તેના જીવનમાં વિદ્યમાન રહે છે, પરંતુ તે તેને ઉપાદેય માનતો નથી, વિધેય પણ માનતો નથી.

આ જ પ્રમાણે સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહના સંબંધમાં પણ જાણવું. ગાર્હસ્થ્યને ન્યાયપૂર્વક ચલાવવા માટે જો કોઈ અનિવાર્ય સૂક્ષ્મ અસત્ય વચનનો આશ્રય લેવો પડે તો જુદી વાત છે, અન્યથા સ્થૂળ રૂપથી સઘળું અસત્ય વચન બોલવાનો અને બોલવાનો ભાવ—એનો ત્યાગ હોવો એ જ સત્યાણુવ્રત છે.

જેનો કોઈ સ્વામી ન હોય એવાં માટી અને પાણી સિવાય અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ એના લૌકિક માલિકની અનુમતિ વિના ગ્રહણ ન કરવો વા ગ્રહણ કરવાનો ભાવ ન થવો—એ અચૌર્યાણુવ્રત છે.

ધર્માનુકૂળ વિવાહિત સ્વપત્ની અથવા સ્વપતિ સિવાય અન્યમાં રતિભાવ વા વિષય-સેવનનો ભાવ ન થવો—એ જ બ્રહ્મચર્યાણુવ્રત છે.

આ પ્રમાણે વર્તમાનમાં અતિ આવશ્યક એવી સામગ્રીને મર્યાદાપૂર્વક રાખીને અન્ય સમસ્ત પરિગ્રહ રાખવાનો અને રાખવાના ભાવનો ત્યાગ કરવો એ જ પરિગ્રહ-પરિમાણ અણુવ્રત છે.

અહિંસા

'અહિંસા પરમો ધર્મ' — અહિંસાને પરમ ધર્મ ગણાવતું આ સૂત્ર આપણે બધા જાણીએ છીએ. એ તો એક સ્વીકૃત સત્ય છે કે અહિંસા પરમ ધર્મ છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે અહિંસા શું છે? સાધારણ ભાષામાં અહિંસા શબ્દનો અર્થ થાય છે હિંસા ન કરવી તે. પરંતુ જ્યારે પણ હિંસા અહિંસાની વાત આવે છે ત્યારે આપણું ધ્યાન ઘણું ખરું જીવ જંતુઓને મારવા, બચાવવા અથવા તેમની રક્ષા કરવી વગેરે તરફ જ જાય છે. હિંસા-અહિંસાનો સંબંધ ઘણું ખરું જીવજંતુઓ સાથે જ જોડવામાં આવે છે. જીવજંતુઓની હિંસા ન કરવી, બસ એ જ અહિંસા છે, એવો જ સાર્વત્રિક વિશ્વાસ છે; પરંતુ આ એકાંગી દૃષ્ટિકોણ છે.

અહીં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે તો પછી શું જીવોનું મરવું, મારવું—એ હિંસા નથી અને એમની રક્ષા કરવી તે અહિંસા નથી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં આપણે જીવન અને મરણના સ્વરૂપ પર વિચાર કરીએ.

'मरणं प्रकृतिर्शरीरिणाम्'—આ સૂત્ર અનુસાર એ એક સ્થાપિત સત્ય છે કે જે જન્મ લે છે તે કોઈ ને કોઈ દિવસે અવશ્ય મરે છે, શરીરધારી અમર નથી, સમય આવ્યે બીજા પ્રાણી વડે કાં તો તેને મારી નાખવામાં આવે છે વા સ્વયં મરી જાય છે.

જો મૃત્યુને હિંસા માનીએ તો કદી ય હિંસાની સમાપ્તિ નહીં થાય, અને જીવનનું નામ અહિંસા માનવું પડે. લોકમાં પણ યથાસમય બાહ્ય કારણ વિના થવાવાળા મૃત્યુને હિંસા કહેવામાં આવતી નથી અને સહજ જીવનને અહિંસા પણ કહેવામાં આવતી નથી. આ પ્રમાણે રેલ, ભૂકંપ વગેરે કુદરતી કારણોથી પણ હજારો પ્રાણીઓ મરી જાય છે, પરંતુ તેને પણ હિંસાની અંદર ગણવામાં આવતું નથી; તેથી મરવું તે હિંસા અને જીવન એ અહિંસા એમ તો નથી.

જ્યાં લગી મારવાની અને બચાવવાની વાત છે, એના સંબંધમાં સમયસારમાં સમાગત આચાર્ય કુંદકુંદનાં નિમ્નલિખિત કથનો પર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

जो मण्णदि हिंसामि य हिंसिज्जामि य परेहिं सत्तेहिं ।
सो मूढो अण्णाणी णाणी एत्तो दु विवरीदो ॥२४७॥
आउक्खयेण मरणं जीवाणं जिणवरेहिं पण्णत्तं ।
आउं ण हरेसि तुमं कह ते मरणं कयं तेसिं ॥२४८॥
आउक्खयेण मरणं जीवाणं जिणवरेहिं पण्णत्तं ।
आउं ण हरंति तुहं कह ते मरणं कयं तेहिं ॥२४९॥
जो मण्णदि जीवेमि य जीविज्जामि य परेहिं सत्तेहिं ।
सो मूढो अण्णाणी णाणी एत्तो दु विवरीदो ॥२५०॥

કહ્યું છે તું પર જીવોનાં આયુકર્મ તો હરતો નથી, તો પછી
તેમનું મરણ કેવી રીતે કર્યું ?

જીવોનું મરણ આયુકર્મના ક્ષયથી થાય છે એમ જિનેન્દ્રદેવે
કહ્યું છે. પર જીવો તારા આયુકર્મને તો હરતા નથી, તો ત
તારું મરણ કેવી રીતે કર્યું ?

જે જીવ એમ માને છે કે હું પર જીવોને જીવાડું છું (ર
કરું છું) અને પર જીવ મને જીવાડે (રક્ષા કરે) છે; તે મૂઢ
અજ્ઞાની છે, અને એથી વિપરીત માનનાર જ્ઞાની છે.

જીવ આયુકર્મના ઉદયથી જીવે છે એમ સર્વજ્ઞદેવે કહ્યું
તું પર જીવોને આયુકર્મ તો દેતો નથી, તો તેં તેમનું જી
(રક્ષા) કેવી રીતે કર્યું ?

જીવ આયુકર્મના ઉદયથી જીવે છે એમ સર્વજ્ઞદેવે કહ્યું
પર જીવો તને આયુકર્મ તો દેતા નથી, તો તેમણે તારું જી
(રક્ષા) કેવી રીતે કર્યું ?

આ કથનનો સારાંશ આપતાં તેઓ અંતમાં લખે છે:—

जो मरइ जो य दुहिदो जायदि कम्मोदयेण सो सव्वो ।
तम्हा दु मारिदो दे दुहाविदो चेदि ण हु मिच्छा ॥२५७॥
जो ण मरदि ण य दुहिदो सो वि य कम्मोदयेण चेव खलु ।

જે મરે છે અને જે દુઃખી થાય છે તે બધું કર્મોદય વડે થાય
થી 'મેં માર્યો, મેં દુઃખી કર્યો' એવો તારો અભિપ્રાય શું
ર મિથ્યા નથી? અવશ્ય જ મિથ્યા છે. વળી જે નથી મરતો
નથી દુઃખી થતો તે પણ અનિવાર્ય કર્મના ઉદયથી જ થાય છે;
'મેં નથી માર્યો, મેં નથી દુઃખી કર્યો' એવો તારો અભિપ્રાય
ખરેખર મિથ્યા નથી? અવશ્ય જ મિથ્યા છે.

આ સંપૂર્ણ કથનને આચાર્ય અમૃતચંદ્રે બે કળશોમાં નીચે
ને અભિવ્યક્ત કર્યું છે :—

> सर्वं सदैव नियतं भवति स्वकीय-
> कर्मोदयान्मरणजीवितदुःखसौख्यम् ।
> अज्ञानमेतदिह यत्तु परः परस्य
> कुर्यात्पुमान्मरणजीवितदुःखसौख्यम् ॥
>
> अज्ञानमेतदधिगम्य परात्परस्य
> पश्यन्ति ये मरणजीवितदुःखसौख्यम् ।
> कर्माण्यहंकृतिरसेन चिकीर्षवस्ते
> मिथ्यादृशो नियतमात्महनो भवन्ति[1] ॥

આ જગતમાં જીવોને જીવન-મરણ, સુખ-દુઃખ—બધુંય
ર નિયમથી પોતાના કર્મના ઉદયથી થાય છે. 'બીજો પુરુષ
નાં જીવન-મરણ, સુખ-દુઃખ કરે છે' એમ માનવું તે તો
ાન છે.

આ અજ્ઞાનને પામીને જે પુરુષો પરનાં જીવન-મરણ, સુખ-
ના કર્તા પરને માને છે, તે પુરુષો—કે જેઓ એ રીતે અહંકાર-
થી કર્મો કરવાના ઇચ્છુક છે તેઓ—નિયમથી મિથ્યાદષ્ટિ છે અને
તાના આત્માનો ઘાત કરનારા છે.

આ કથનોના આધારે એ કહી શકાય કે જૈનાચાર્યોને એ
ાપિ સ્વીકાર્ય નથી કે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ અન્ય વ્યક્તિને મારી

---

[1] સમયસાર કલશ, ૧૬૮–૧૬૯.

[illegible]

[illegible] પર્યાયના પરિવર્તનમાં પોતાના ઉપાદાન અને [illegible] નિમિત્ત [illegible] કોઈ પ્રાણી વડે બીજા પ્રાણીનો [illegible] કેટલી યથાર્થતા છે એ એક વિચારણીય વાત છે. તેથી એમ કહી શકાય કે નથી મરવાનું નામ હિંસા કે નથી મારવાનું નામ હિંસા, તે જ પ્રમાણે નથી જીવવાનું નામ અહિંસા કે નથી જીવાડવાનું નામ અહિંસા.

હિંસા–અહિંસાનો સંબંધ સીધો આત્મપરિણામો સાથે છે. એ બેઉ આત્માના જ વિકારી–અવિકારી પરિણામો છે. જડમાં એની ઉત્પત્તિ નથી હોતી. જો કોઈ પત્થર કોઈ પ્રાણી પર પડે અને તેથી એનું મરણ નીપજે તો પત્થરને હિંસા લાગતી નથી; પરંતુ કોઈ પ્રાણી કોઈને મારવાનો વિકલ્પ કરે તો તેને અવશ્ય હિંસા થાય, ભલે તે પ્રાણી મરે કે ન મરે. હિંસા–અહિંસા જડમાં હોતી નથી, જડને લીધે પણ હોતી નથી. એનાં ઉત્પત્તિસ્થાન અને કારણ બંને ચેતનમાં જ વિદ્યમાન છે. ચિદ્‌વિકાર હોવાને લીધે જૂઠ, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહ-સંગ્રહના ભાવ પણ હિંસાનાં જ રૂપાંતરો છે. આચાર્ય અમૃતચંદ્રના શબ્દોમાં :—

> आत्मपरिणाम हिंसनहेतुत्वात्सर्वमेव हिंसैतत् ।
> अनृतवचनादि केवलमुदाहृतं शिष्यबोधाय[1] ॥

આત્માના શુદ્ધ પરિણામોનો ઘાત થતો હોવાથી જૂઠ, ચોરી આદિ સર્વ હિંસા જ છે; ભેદ પાડીને તો માત્ર શિષ્યોને સમજાવવા માટે કહ્યાં છે.

---

૧ પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય, શ્લોક ૪૨.